

Materiały szkoleniowe SKPG
Autor: Urszula Kupiec
Ostatnia aktualizacja: grudzień 2013

PODHALE

Spis treści:

1. Geografia

- Położenie, granice, sąsiednie krainy, krainy geograficzne Podhala
- Hydrografia
  - Rzeki
  - Wody geotermalne
- Komunikacja
  - Sieć dróg
  - Koleje
  - Ruch przez granicę państwową

2. Przyroda

- Obszary prawnie chronione
  - Parki Narodowe
  - Rezerваты przyrody
- Geologia

3. Historia

- Czasy Cystersów
- Starostwo Nowotarskie
- Powstanie Kostki Napierskiego
- Podhale pod zaborem austriackim
- Powstanie Chochołowskie
- Goralenvolk
- Konfederacja Tatrzańska

4. Etnografia

- Górale podhalańscy
  - Strój
  - Język
- Wielcy Podhalanie
  - Klimek Bachleda
  - Kazimierz Przerwa-Tetmajer
  - Włodzimierz Tetmajer
  - Andrzej Galica
  - Stanisław Marusarz
  - Józef Kuraś
- Architektura
  - Tradycyjne budownictwo podhalańskie
  - Skanseny
  - Styl zakopiański

5. Zagospodarowanie turystyczne

- Baza noclegowa
- Szlaki turystyczne
- Kolejki linowe

6. Atrakcje turystyczne Podhala

GEOGRAFIA

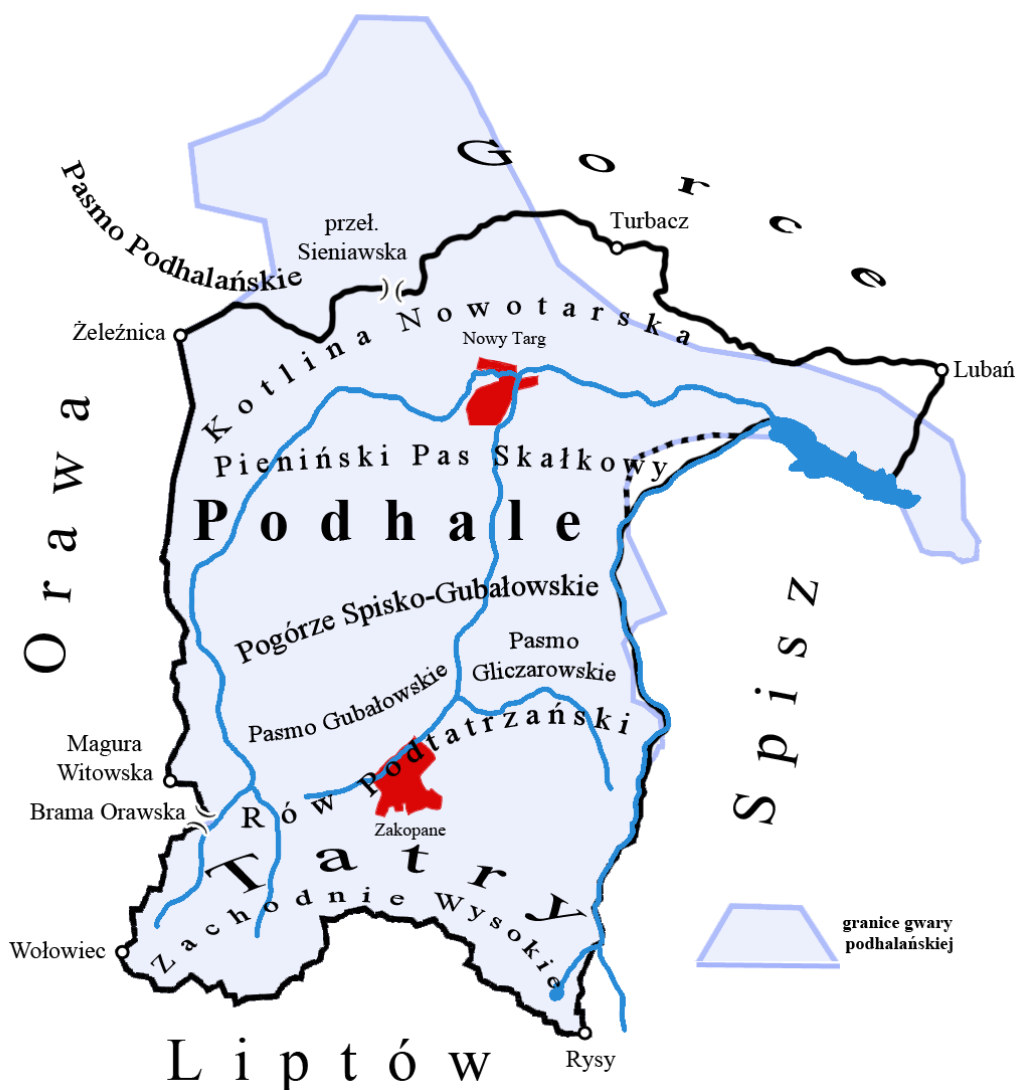
Położenie, granice, sąsiednie krainy, krainy geograficzne Podhala

Podhale to kraina historyczno-geograficzna leżąca po północnej stronie Tatr w dorzeczu Białego i Czarnego Dunajca. Podhale w całości leży na terenie Polski. Nazwa Podhale powstała dopiero w XIX w. i miała w różnych okresach różny zasięg terytorialny. Początkowo obejmował północne stoki Tatr, następnie obecne Skalne Podhale, potem okolice Nowego Targu, a przed II wojną światową nawet tereny powiatów: suskiego, limanowskiego i sądeckiego.

Granice Podhala:

O ile południowa, wschodnia i zachodnia granica Podhala nie budzi wątpliwości, to co do północnej istnieją liczne kontrowersje.

- Południowa: grań Tatr
- Zachodnia: Wołowiec - Brama Orawska - Magura Witowska – wododział europejski po Żeleźnicę
- Północna: Żeleźnica - wododział Raby i Dunajca po Przełęcz Sieniawską – główny grzbiet Gorców
- Wschodnia: rzeka Białka (w geograficznych granicach Podhala, z powodu zmiany położenia koryta Białki, leży spiska wieś Nowa Biała)

Sąsiednie krainy:

- Na południu: Liptów
- Na zachodzie: Orawa
- Na północy: Gorce
- Na wschodzie: Spisz

Krainy geograficzne leżące na terenie Podhala:

- Tatry Wysokie i Zachodnie
- Rów Podtatrzański
- Pogórze Spisko-Gubałowskie (Skalne Podhale – ściśle Skalne Podhale to Witów, Kościelisko, Zakopane, Bukowina), dokładniej Pasma Gubałowskie (Palenica Kościeliska 1183 m n.p.m., Butorowski Wierch 1160 m, Gubałówka 1126 m) i Pasma Gliczarowskie (Cyrhla nad Białką 1158 m n.p.m.)
- Pieniński Pas Skałkowy, tworzący tu kilka izolowanych skałek, często zalesionych, rozdzielających Pogórze Spisko-Gubałowskie i Kotlinę Nowotarską, kolejno od zachodu: Domański Wierch, Czerwona Góra, Juhasi Groń, Korbówka, Siodłowa Góra, Szeligowa, Skalka Rogoźnicka, Żdżar (Żar), Raniszbęrg (Ranisberg, Ranisborg), Łysonka, Wierch, Grzebieniowa Skała, Cisowa Skała, Oblazowa (tworząca wraz ze spiską Kramnicą przełom Białki)
- Kotlina Nowotarska (wschodnia część Kotliny Orawsko-Nowotarskiej)
- Gorce
- Pasma Podhalańskie

Rów Podtatrzański

Rów Podtatrzański to szereg kotlin i dolin między Górami Choczańskimi i Tatrami a Pogórzem Spisko-Gubałowskim, ciągnących się od okolic Dolnego Kubina po Tatrzańską Kotlinę (kolejno od zachodu):

1. Rów Podchoczański (Dolny Kubin – Svorad)
2. Rów Huciański (Svorad – przeł. Huciańska): Dolina Borowianki i Dolina Huciańska z Kotliną Huciańską
3. Rów Zuberski (przeł. Huciańska – przeł. Borek): Dolina Borowej Wody, Kotlina Zuberska, Dolina Błotna
4. Rów Orawicki (przeł. Borek – Brama Orawska): Dolina Mihulcza, Kotlina Orawicka i Dolina Cicha Orawska
5. Rów Kościeliski (Brama Orawska – Nędzowski Dział): Kotlina Kościeliska
6. Rów Zakopiański (Nędzowski Dział – spływ Zakopianki i Porońca): Kotlina Zakopiańska
7. Rów Poroński (spływ Zakopianki i Porońca – Brzegowski Dział): Dolina Porońca
8. Rów Podspadzi (Brzegowski Dział – przeł. Zdziarska): Kotlina Jaworzyńska
9. Rów Zdziarski (przeł. Zdziarska – Tatrzańska Kotlina): Dolina Bielskiego Potoku, Mąkowa, Zdziarska i Kotliny

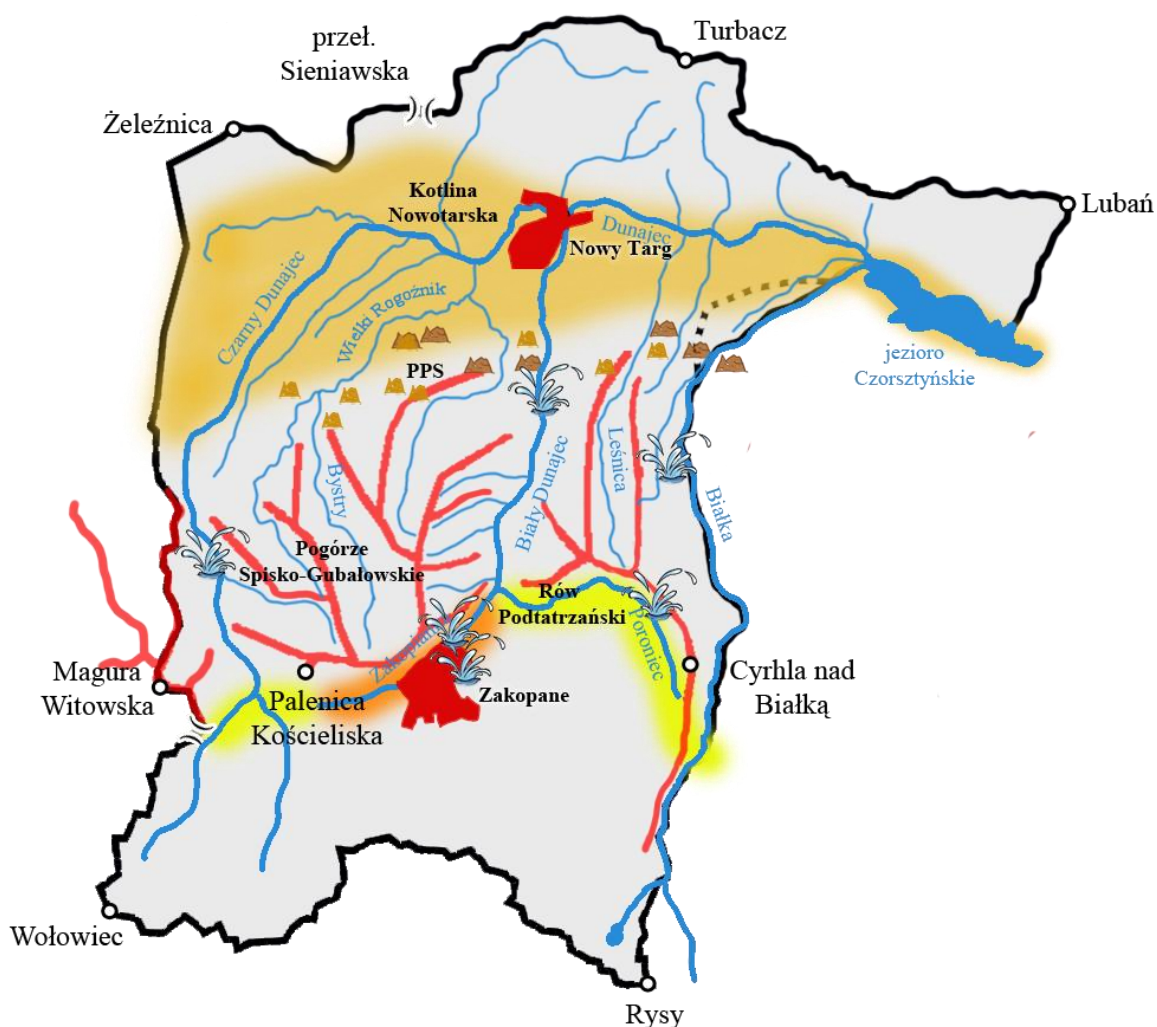
Pogórze Spisko - Gubałowskie

Kraina geograficzna pomiędzy Pienińskim Pasem Skałkowym (na północy) a Rowem Podtatrzańskim (na południu). W jej skład wchodzi (kolejno od zachodu):

- **Pogórze Skoruszyńskie**, składające się z trzech pasm:
  - Pogórza Orawskiego (między Doliną Borowej oraz Zimnej Wody Orawskiej). Najwyższy szczyt - Kopec (1251 m)
  - Skoruszyńskich Wierchów (między Doliną Zimnej Wody Orawskiej a Orawicą). Najwyższy szczyt - Skoruszyna (1314 m)
  - Orawicko-Witowskich Wierchów (między Orawicą, Czarnym Dunajcem i Bramą Orawską). Najwyższy szczyt – Magura Witowska (1233 m).
- **Pogórze Gubałowskie** (Pasma Gubałowskie) – między doliną Czarnego i Białego Dunajca. Najwyższe szczyty: Mietłówka (1109 m), Palenica Kościeliska (1183 m), Butorowy Wierch (1160 m) i Gubałówka (1126 m) położone w najwyższej, południowej części Pogórza

Gubałowskiego (nad Rowem Podtatrzańskim), o równoleżnikowym przebiegu. Ku północy odchodzą dwa długie grzbiety, rozdzielone doliną Bystrego Potoku, w których najważniejsze szczyty to Ostrysz (1025 m), Bachledówka (947 m), Rolów Wierch (1013 m)

- **Pogórze Bukowińskie** (Pasma Gliczarowskie) – między doliną Białego Dunajca i Białki. Najwyższy szczyt – Cyrhla nad Białką (1158 m). Tworzą je dwa grzbiety, rozdzielone doliną Porońca (będące przedłużeniem Tatr):
  - **Brzegowski Dział** (główny i dłuższy, wschodni – między Białką i Porońcem). Najważniejsze szczyty: Cyrhla nad Białką (1155 m), Bukowiński Wierch (978 m), od którego odchodzą dwa ramiona, rozdzielone doliną Leśnicy: zachodnie z Galicową Grapą (830 m) i północne z Kotelnicą (917 m)
  - **Zgorzeliskowy Dział** (krótszy, zachodni – między Porońcem i Filipczańskim Potokiem). Najważniejsze szczyty: Wierch Poroniec (1105 m), Zadni Wierch (1062 m), Wierch Zgorzelisko (1105 m)
- **Pogórze Spiskie** – między doliną Białki i Popradu., przez niektórych dzielone na:
  - Magurę Spiską z najwyższym Rzepisko (1259 m) - po stronie słowackiej (po stronie polskiej – Kuraszowski Wierch 1040 m).
  - Zamagurze Spiskie – północno-zachodnia część znajdująca się na terenie Polski i na granicy polsko-słowackiej, pomiędzy Pieninami Spiskimi a Magurą Spiską

Kotlina Orawsko-Nowotarska

Kraina geograficzna położona między Beskidami Zachodnimi na północy a Pienińskim Pasem Skalkowym na południu.

Pod względem hydrograficznym dzieli się na dwie części rozdzielone Europejskim Działem Wodnym:

- Kotlinę Orawską – część zachodnia odwadniana przez Orawę (zlewnia Morza Czarnego)
- Kotlinę Nowotarską – część wschodnia odwadniana przez Dunajec (zlewnia Bałtyku)

Pod względem historycznym obejmuje trzy krainy:

- Orawę (Kotlina Orawska)
- Podhale (większa część Kotliny Nowotarskiej)
- Spisz (niewielki fragment Kotliny Nowotarskiej w pobliżu Nowej Białej i Frydmanu)

Hydrografia**Rzeki**

Główną rzeką Podhala jest Dunajec powstający w Nowym Targu (na Samorodach) z Białego i Czarnego Dunajca. Wschodnią granicą Podhala przepływa Białka.

Czarny Dunajec powstaje z Siwej i Kirowej Wody, wypływających z polskiej części Tatr Zachodnich.

Ważniejsze dopływy lewobrzeżne:

- Piekielnik
- Lepietnica
- Kowaniec

Ważniejsze dopływy prawobrzeżne:

- Działowski Potok
- Czarny Potok
- Czerwony Potok
- Wielki Rogoźnik (w górnym biegu Bystry Potok) i jego dopływy: Cichy Potok (L), Rogoźniczek (P) (w górnym biegu Skrzypny Potok)

Biały Dunajec powstaje w Poroninie z Zakopianki i Porońca, mających swoje źródłiskowe potoki w Tatrach Wysokich.

Ważniejsze dopływy lewobrzeżne (prawobrzeżne są mało wybitne):

- Suchy Potok
- Bustryk
- Szyposzów Potok
- Florynów Potok

Lewobrzeżne dopływy Dunajca (podhalańskie):

- Ściekły Potok
- Łopuszna
- Potok Knurowski
- Potok Graniczny
- Potok Hubny

Prawobrzeżne dopływy Dunajca (podhalańskie):

- Leśnica
- Czerwonka

Białka powstaje w Tatrach z Białej Wody i Rybnego Potoku mających źródła w Dolinie Białej Wody i jej odnogach.

Ważniejsze Podhalańskie dopływy Biały (lewobrzeżne):

- Czerwonka
- Struga (obecnie wpada do J. Czorsztyńskiego)

Wody geotermalne

Pierwszego odwiertu na Podhalu dokonano w 1850 roku w Jaszczurówce, ale o komercyjnym wykorzystaniu wód zaczęto myśleć dopiero w latach osiemdziesiątych XX. W latach 1981–1997 na Podhalu wykonano 10 otworów wiertniczych stwierdzając we wszystkich występowanie nisko zmineralizowanych wód geotermalnych o temperaturze 70–90 stopni C i wydajności do 800 m³/h, wypływających na powierzchnię pod własnym ciśnieniem. Od 1994 wykorzystywane do ogrzewania (Bańska Niżna), od 2007 do celów rekreacyjnych. Baseny geotermalne:

- Zakopane: Aquapark Zakopane, Polana Szymboszkowa (2007)
- Szaflary – Termy Podhalańskie (2008)
- Bukowina Tatrzańska – Terma Bukowina (2008)
- Białka Tatrzańska – Terma Bania (2011)
- Chochołów - Termy Chochołowskie (planowane otwarcie grudzień 2014)

Komunikacja

Sieć dróg

Do XVIII wieku drogi, nawet o charakterze ponadlokalnym, biegły zwykłymi polnymi i leśnymi dróżkami. Potoki przekraczano zazwyczaj brodami, bez mostu. Najważniejszym w średniowieczu szlakiem był trakt solny z Krakowa na Orawę z odnogą przez Nowy Targ. Ponadto istniało połączenie na Węgry przez Czorsztyn i Sromowce, gdzie od XIII w. była stała przeprawa przez Dunajec. Najstarsze szlaki w kierunku Tatr (pasterskie) biegły z Klikuszowej przez wierz Maruszyń, wzdłuż biegu Rogoźnika, wzgórzami między Czerwienem i Ratułowem, przez obecny górny Ratułów, na Butorów i dalej na Halę Pyszną, a po stronie wschodniej Podhala z Waksmundu prosto na południe przez Groń i Kotelnicę do Dol. Waksmundzkiej. Zachodnim skrajem Podhala biegł szlak górniczy z Czarnego Dunajca, przez Witów, do Doliny Chochołowskiej. Współczesna sieć dróg powstała na początku XIX w. („Zakopianka” oraz odnoga przez Czarny Dunajec), a w latach 70-tych XIX w. utwardzono drogę z Nowego Targu do Szczawnicy.

Obecnie komunikacyjnym centrum Podhala jest Nowy Targ.

Najważniejsze drogi:

- Kraków - Nowy Targ – Zakopane (tzw. Zakopianka)
- Krościenko – Nowy Targ – Czarny Dunajec – Chochołów – Kościelisko – Zakopane
- Czarny Dunajec – Jabłonka (połączenie z Orawą)
- Czarny Dunajec – Chabówka
- Chochołów – Trstena (Sk)
- Nowy Targ – Jurgów – Podspady (Sk)
- Poronin – Łysa Polana – Poprad (Sk)
- Zakopane – Wierch Poroniec
- Białka Tatrzańska – Bukowina Tatrzańska Klin

Koleje

- Chabówka – Zakopane (powstała w 1899) – boczna odnoga Kolei Transwersalnej, wybudowana z inicjatywy hr. Władysława Zamoyskiego przez prywatną spółkę akcyjną.
- Ponadto istniała linia Nowy Targ – Podczerwone – Sucha Hora (Sk) – Kral’ovany (Sk), powstała w latach 1899-1904. Po II Wojnie Światowej graniczny odcinek Podczerwone – Sucha Hora rozebrano, a po polskiej stronie kursowały pociągi do Podczerwonego do 1981 r. W 1991 rozebrano tory, dziś pozostały tylko ślady nasypu kolejowego. Po słowackiej stronie tory na odcinku Trstena – Suchá Hora rozebrano w latach 70-tych. Obecnie czynny jest jedynie odcinek Trstena – Kral’ovany. W dniu 12.09.1944 na tory w okolicach Podczerwonego spadł amerykański liberator zestrzelony przez Niemców. Z dziesięciu osób załogi sześć spadło na orawską stronę (do końca wojny działali w AK, w styczniu 1945

poddali się NKWD, po paru miesiącach zostali przekazani do Ambasady USA w Odessie), pozostała czwórka spadła na stronę polską koło Czarnego Dunajca i najprawdopodobniej została rozstrzelana przez Niemców.

Ruch przez granicę państwową

Obecnie, po ratyfikacji Układu z Schengen, poza Parkami Narodowymi, można przekraczać granicę w dowolnym miejscu.

Przejścia turystyczne na terenie Tatrzańskiego Parku Narodowego:

- Rysy (czynne w okresie letnim 15.06 – 31.10)

Miejsca przekraczania granicy dostępne dla samochodów:

- Chochołów – Sucha Hora (dawne przejście graniczne)
- Łysa Polana – Javorina (dawne przejście graniczne)

PRZYRODA

Obszary prawnie chronione

Parki Narodowe:

- Tatrzański Park Narodowy – utworzony w 1955, od 1993 na liście Rezerwatów Biosfery UNESCO (szczegóły patrz skrypt z Tatr i Ochrony Przyrody)
- Gorczański Park Narodowy – utworzony w 1981 (szczegóły patrz skrypt z Ochrony Przyrody)

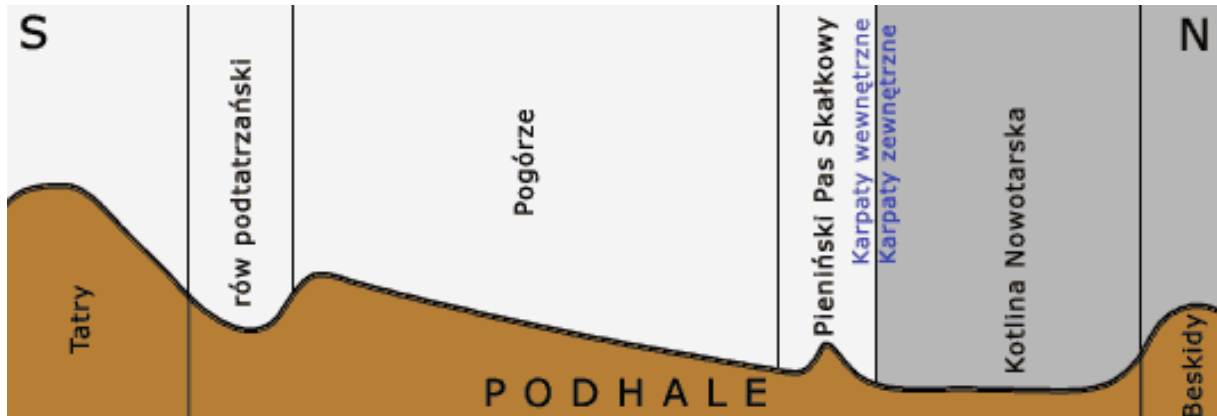
Rezerваты:

- Skalka Rogoznicka – chroniący skały wapienne z licznymi skamieniałościami górno jurajskiej fauny typu alpejskiego, od 1989 jedyny w Polsce rezerwat na liście Światowego Dziedzictwa Geologicznego UNESCO
- Bór na Czerwonym – utworzony w 1925, chroniący jako jedyny na terenie polskiej części Kotliny Orawsko-Nowotarskiej torfowisko wysokie z bagiennymi i wilgotnymi zbiorowiskami leśnymi występującymi w jego otoczeniu (m.in. stanowisko kosodrzewiny i sosny drzewokosej – naturalnego mieszańca kosodrzewiny i sosny zwyczajnej). Nazwa rezerwatu pochodzi od glonu *Zygonium ericetorum*, którego plecha w okresie jesieni ma barwę czerwoną.
- Przełom Białki – chroniący roślinność naskalną wapieniolubną (105 gatunków) oraz górką (w tym 10 gatunków alpejskich) przybyłą tu z Tatr wodami Białki w epoce polodowcowej. Ponadto rezerwat chroni wapienne skały ze skamieniałościami jurajskich zwierząt (Obłazową po stronie podhalańskiej i Kramnicę po stronie Spiskiej) oraz Jaskinię Obłazową (9 m), w której odnaleziono ślady pobytu człowieka od środkowego paleolitu (40 tys. lat temu) po wczesne średniowiecze, w tym najstarszy na świecie bumerang z ciosu mamuta (30 tys. lat) oraz szczątki zwierząt, m.in. nosorożca włochatego, lwa jaskiniowego, hieny jaskiniowej. Zarówno na Kramnicy jak i Obłazowej znajdują się sportowe drogi wspinaczkowe.

Geologia

Pod względem geomorfologicznym dzieli się na (idąc od południa):

- Karpaty wewnętrzne:
  - Tatry
  - Rów Podtatrzański
  - pasmo pogórzy (właściwa niecka podhalańska)
  - pieniński pas skałkowy
- Karpaty zewnętrzne:
  - Kotlina Nowotarska
  - Beskidy

W obrębie niecki podhalańskiej wyróżnia się dwie serie osadów (dwa piętra):

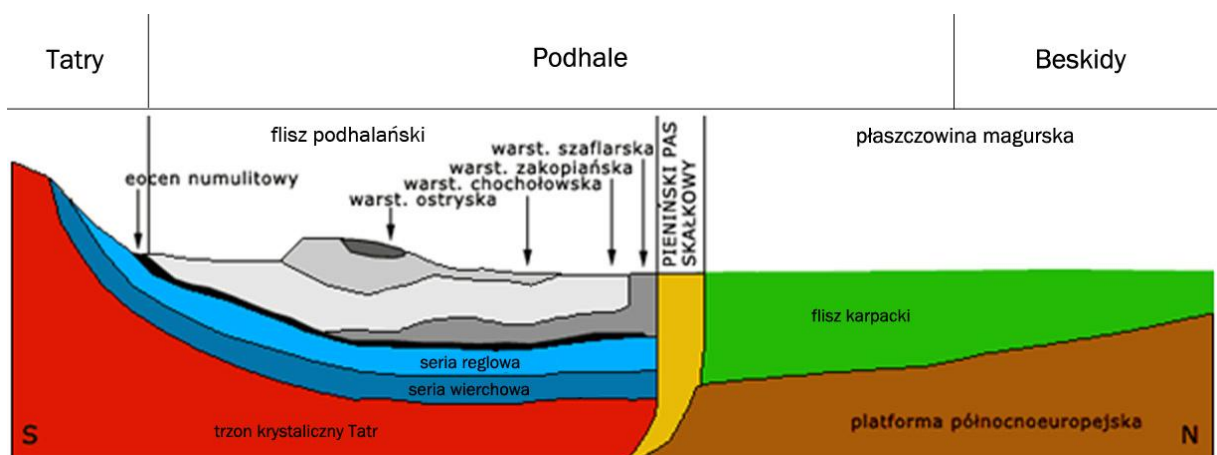
- serię starszą/ dolną: wąski pas eoceńskich zlepieńców i wapieni numulitowych (tzw. eocen tatrzański, numulitowy lub węglanowy), wychodzących na powierzchnię jedynie w południowej części Podhala i na zboczach Tatr,
- serię młodszą/ górną: zbudowaną z fliszu podhalańskiego.

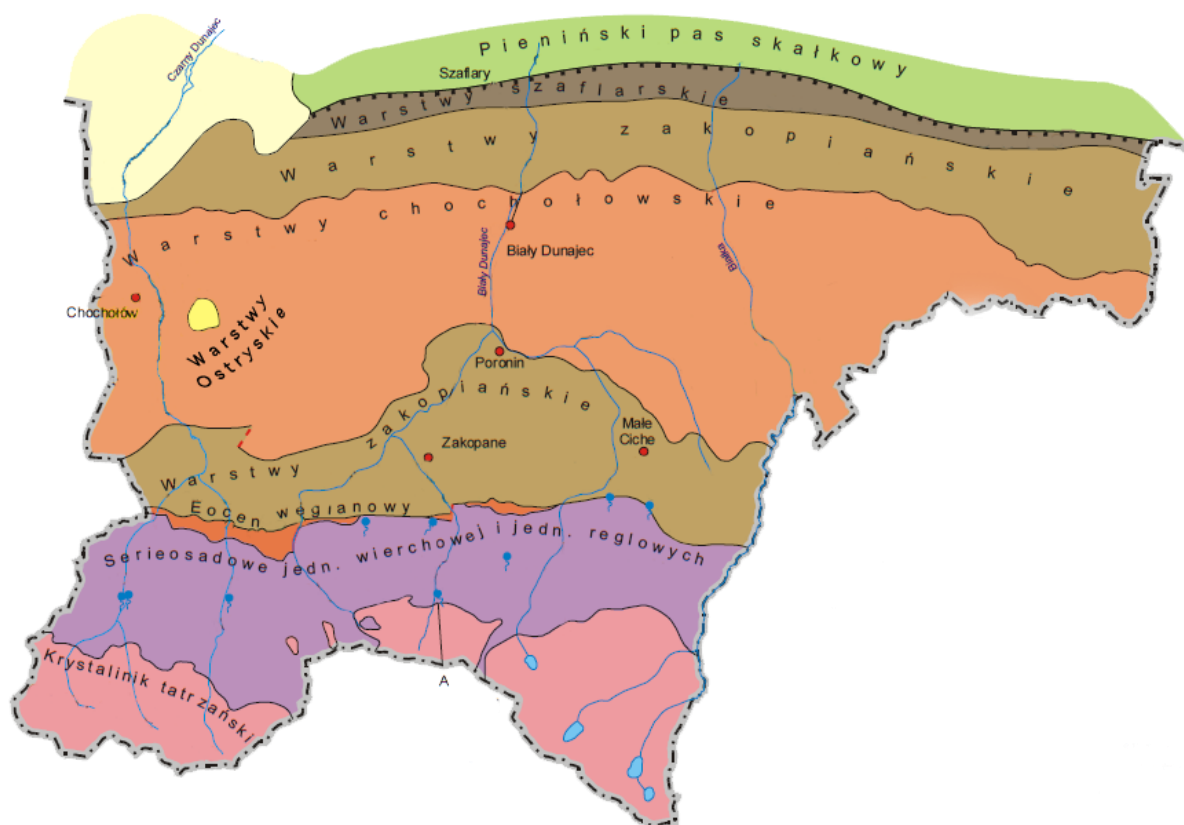
Osady te zalegają na jednostkach tatrzańskich:

- mezozoicznych skałach serii regłowej i wierchowej (skały osadowe),
- paleozoicznych skałach trzonu krystalicznego Tatr.

Flisz podhalański powstał w wyniku osadzania się skał na dnie morza, które pokrywało obszar Podhala i Tatr przez kilka milionów lat w paleogenie. Na flisz podhalański składają się 4 wydzielienia (od najstarszego do najmłodszego):

- warstwy szaflarskie (ciągną się pasem w północnej części niecki), zbudowane z eoceńskich piaskowców, zlepieńców, łupków mułowcowych i ilastych,
- warstwy zakopiańskie (odsłaniają się na powierzchni na południe od warstw szaflarskich i na północ od serii tatrzańskich oraz wzdłuż biegu Białego Dunajca), zbudowane z oligoceńskich piaskowców i łupków ilastych
- warstwy chochołowskie (wypełniają środkową część niecki), zbudowane z oligoceńskich piaskowców i łupków
- warstwy ostryskie (występują tylko w zachodniej części niecki – Ostrysz nad Dzianiszem), zbudowane z oligoceńskich gruboławicowych piaskowców

Od północy niecka podhalańska ograniczona jest skałami pienińskiego pasa skałkowego (szczegóły patrz skrypt z geologii). Część północną Podhala (Kotlinę Nowotarską i Beskidy) tworzy flisz karpacki (płaszczowina magurska).

HISTORIA

Czasy Cystersów

W 1234 tereny Podhala otrzymał od księcia krakowskiego Henryka Brodatego wojewoda krakowski Teodor Cedro herbu Gryf. Wcześniej była to królewszczyzna, na której istniała jedynie osada Stare Cło oraz zamek w Szaflarach. W 1238 bezdzietny Gryfita przekazał je do zagospodarowania Cystersom, wraz z wybudowanym dla nich kościołem i klasztorem w Ludźmierzu oraz kilkoma wioskami poza Podhalem. W 1241 ze względu na trudne warunki Cystersi przenieśli się do Szczyrzyca. Równoległą akcją kolonizacyjną w dolinie Dunajca (na wschód od Waksmundu) prowadził ród Śreniawitów. Do końca XIV w. zasiedlono na prawie niemieckim dolinę Dunajca od Maniowych na wschodzie, po Długopole na zachodzie i Szaflary na południu. Po 1370 Ludwik Węgierski odebrał Cystersom Podhale w bliżej nieznanych okolicznościach (wg Długosza za karę za wydzierżawienie szaflarskiego zamku Żydowi, który bił tam fałszywą monetę), pozostawiając im jedynie tzw. opatowszczyznę (Ludźmierz, Krauszów i Rogoźnik), pozostającą w ich rękach aż do sekularyzacji klasztornych dóbr w 1782. Podhale ponownie stało się królewszczyzną.

Starostwo Nowotarskie

Początkowo Podhale było zarządzane przez urzędników królewskich, a od czasów Władysława Jagiełły było oddawane w dzierżawę pod zastaw jako zabezpieczenie udzielanych królowi pożyczek (zastaw wracał do skarbu królewskiego albo po zwróceniu sumy pożyczki lub gdy przychody z

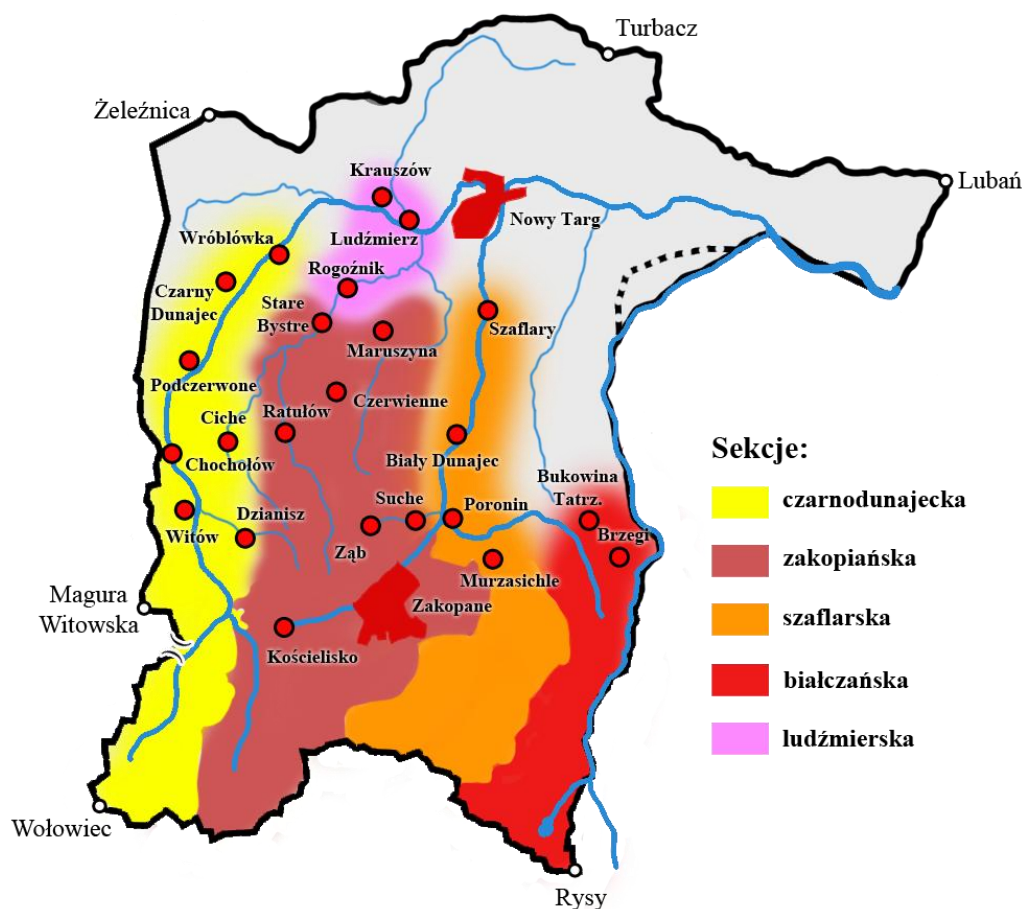
dzierżawy wyrównywały dług). W 1404 wojewoda łęczycki Jan Ligęza sprzedał prawa do dzierżawy nowotarskiej Andrzejowi z Korabowic Ratoldowi. Pod koniec XV w. Marek Ratold próbował wprowadzić gospodarkę folwarczną na swych ziemiach (odbierając chłopom ziemię i wprowadzając pańszczyznę). Pierwszy folwark powstał w Szaflarach, jednak wypędzony z Szaflar sołtys odzyskał swe prawa na drodze sądowej. Ostatecznie folwark powstał tylko w Zębie. W 1518 Beata Ratold wyszła za mąż za Jana Pieniążka wnosząc w wianie dzierżawę szaflarsko-nowotarską (sięgającą na północy po Mszanę), którą po jego śmierci podzielono na dzierżawę nowotarską (zachodnia i centralna część współczesnego Podhala), porębską i mszańską. Pieniążkowie kontynuowali akcję osadniczą zakładając kolejne 22 wsie (do początku XVII w. osadnictwo osiągnęło linię Chochołów – Ciche - Ratulów – Skrzypne - Białe Dunajce - Leśnica). W 1616 starostwo nowotarskie zostało wykupione przez króla i było zarządzane przez 8 lat przez wielkorządcę krakowskiego Stanisława Witowskiego, który lokował kolejne wsie aż po linię Witów – Dzianisz – Ząb – Suche – Olczę – Poronin – Bukowinę – Białkę. W 1624 starostwo nowotarskie otrzymał w dożywocie Mikołaj Komorowski (jako zastaw za żywiecczyznę nabytą przez królową Konstancję). Komorowski zaprzestał kolonizacji skupiając się na wyzysku miejscowej ludności, co doprowadziło najpierw do procesów sądowych (jednakże nawet korzystne dla chłopów wyroki nie zmieniły postępowania Komorowskiego), a następnie w latach 1630-1631 do buntów chłopskich pod wodzą Stanisława Łętowskiego („Marszałka”) z Czarnego Dunajca. Za rządów Komorowskiego powstało w starostwie ok. 300 pustek - zbiegami (udającymi się głównie na sąsiednią Orawę) można było zaludnić 12 średnich wsi. Po śmierci Komorowskiego (1633) starostwo nowotarskie stało się królewską oddawaną w dożywotnią dzierżawę w zamian za zasługi wobec państwa.

Powstanie Kostki Napierskiego

W 1651 doszło do wybuchu powstania pod wodzą Aleksandra Kostki Napierskiego (właściwie Szymona Bzowskiego), prawdopodobnie powiązanego z Chmielnickim, Rakoczym i Szwedami. Przedstawiając się jako pułkownik królewski prowadzący zaciąg wojska do obrony województwa krakowskiego, jednocześnie także nawołując do powstania przeciw szlachcie i obrony majestatu królewskiego przed rokoszem szlacheckim, zdołał przekonać górali (w tym Wiktora Zdanowskiego i Stanisława Łętowskiego) do przyłączenia się. Jednocześnie proboszczowie podhalańscy powiadomili o działalności Napierskiego biskupa krakowskiego Piotra Gębickiego, wyznaczonego przez Jana Kazimierza do zorganizowania obrony Krakowa. Napierski z pomocą oddziału złożonego z górali ze starostwa czorsztyńskiego, nowotarskiego i lanckorońskiego zdobył 15.06.1651 podstępem zamek czorsztyński (którego załogę de facto stanowił 1 hajduk i arendarz), posługując się fałszywym listem królewskim, polecającym zajęcie przez Napierskiego zamku i organizację jego obrony. Po zajęciu zamku rozpoczął gromadzenie zapasów żywności i broni, wysyłając m.in. list do bp Gębickiego informujący o zajęciu zamku z polecenia króla oraz z prośbą o przysłanie armat. Odpowiedzią biskupa było wysłanie dwóch karnych ekspedycji. Po 3 dniach walk załoga zamku wydała Napierskiego w zamian za obietnicę wolności. Napierskiego stracono 18.07.1651 na krakowskich Krzemionkach przez wbicie na pal, a wraz z nim Stanisława Łętowskiego przez ścięcie i ćwiartowanie oraz Marcina Radockiego (trzeciego przywódcę powstania) przez ścięcie. Na temat Powstania Kostki Napierskiego powstał film „Podhale w ogniu”.

Podhale pod zaborem austriackim

W 1769 Austria pod pozorem kordonu sanitarnego zajęła starostwo spiskie, a rok później (1770) starostwo nowotarskie, czorsztyńskie i sądeckie. Po pierwszym rozbiórze Polski (1772) Podhale weszło w skład Galicji. W 1773 starostwo nowotarskie zostało włączone do cesarskiej kamery (po śmierci ostatniego starosty Franciszka Rychtera, którego dożywotnie prawa uznał rząd austriacki). W 1811 roku, ze względu na pustki w skarbcu cesarskim spowodowane wojnami napoleońskimi, postanowiono sprzedać dobra kameralne osobom prywatnym. Dawne starostwo nowotarskie podzielono na kilka sekcji, m.in. czarnodunajską, ludźmierską (zakupioną w 1819 roku przez Tetmajerów), zakopiańską (połączoną do sprzedaży z sekcją białczańską i ostrowską) oraz sekcję szaflarską (zakupioną przez Uznańskich).

Sekcja czarnodunajska („Państwo Czarnodunajeckie”)

W 1819 sekcję czarnodunajską zakupił Jan Pajęczkowski. Wg legendy góralskiej znał tereny tylko z mapy, na miejscu nie spodobały mu się, więc dał góralom propozycję „nie do odrzucenia”: albo zwrócą mu poniesione koszty, albo sprzeda ich komukolwiek „choćby i turczynowi”. Prawo jednak zabraniało chłopom nabywać ziemi, więc w ich imieniu (i za ich pieniądze) sekcję nabył ks. Józef Szczurkowski z Bóbrki, który jednak nie myślał dotrzymać umowy. W 1821 podarował dobra swemu bratankowi ks. Andrzejowi Szczurkowskiemu (w zamian za roczną rentę), jednak w przypadku wcześniejszej śmierci bratanka dobra miały powrócić do ks. Józefa. Ks. Andrzej sfałszował podpis ks. Józefa sprzedał w 1826 ziemię Kajetanowi Borowskiemu, który rozpoczął brutalne egzekwowanie pańszczyzny. Chłopi wniesli sprawę do sądu, który w 1835 skazał obu księży za oszustwo na 3 lata ciężkiego więzienia, jednak nie zabrał głosu w sprawie własności ziemi. W trakcie odsiadki wyrok zmarł ks. Andrzej, a po opuszczeniu więzienia ks. Józef (zgodnie z wcześniejszą umową) uznał się za właściciela dóbr i zażądał ich zwrotu od Borowskiego, sam jednakże nie mając sił na procesowanie się odstąpił prawa własności ks. Józefowi Wilczkowi. W 1843 sąd przyznał rację Szczurkowskiemu. W 1851 górale złożyli do cesarza petycję o zwrot własności i wynagrodzenie szkód jakich doznali od kolejnych właścicieli Państwa Czarnodunajeckiego, ale dopiero w 1864 Sąd Najwyższy w Wiedniu przyznał prawo własności mieszkańcom wsi Czarny Dunajec, Podczerwone, Chochółów, Witów, Dzianisz, Ciche i Wróblówka. Ponownie część tej ziemi zabrano góralom w 1955 roku tworząc TPN. Na fali ruchów solidarnościowych w 1981 władze przywróciły prawo wypasu owiec na niektórych polanach pod pretekstem zachowania pasterskich źródeł kultury ludowej Podhala, pod warunkiem kultywowania tradycji pod względem ubioru, produkcji sera i zachowania dawnych obyczajów. Dopiero pod koniec lat 90-tych TPN oddał część Doliny Chochółowskiej oraz Dolinę Lejową Wspólnocie Leśnej Ośmiu Wsi Uprawnionych mającej siedzibę w Witowie. Tatrzański Park Narodowy sprawuje jedynie nadzór nad gospodarką leśną i

kwestiami ochrony przyrody na tym terenie, a Wspólnota ma prawo czerpać zyski ze sprzedaży biletów wstępu na swój teren.

Sekcja zakopiańska

W 1824 nabył ją wraz z sekcją białczańską i ostrowską Emanuel Homolacs, będący od 1806 roku właścicielem kuźnickiej huty, która za jego czasów osiągnęła szczyt rozkwitu. Od 1827 był także właścicielem dóbr ludźmierskich (do 1859, kiedy odkupił je Adolf Tetmajer). Homolacs sprzedał swe dobra zakopiańskie Ludwikowi Eichbornowi w 1868, a ten w 1881 Magnusowi Peltzowi. Wskutek zadłużenia Peltza w 1888 dobra zakopiańskie wystawiono na licytację i rok później ich właścicielem został hr. Władysław Zamoyski. Przed swoją śmiercią ofiarował je narodowi „dla celów, nauki i kultury” – stały się one podwaliną utworzonego później TPN.

Powstanie Chochółowskie („Poruseństwo”)

Powstanie Chochółowskie było częścią Powstania Krakowskiego (21.02 – 04.03.1846). W Galicji przygotowaniami kierował Edward Dembowski. Powstanie miało opierać się na sile chłopskich rąk, których jednak trudno było przekonać do współpracy. Stąd pomysł pozyskania ich poprzez księży. Od roku 1842 działał na Podhalu Julian Goslar, który przekonał do współpracy miejscowych księży, m.in. Michała Głowackiego z Poronina i Leopolda Kmietowicza z Chochółowa. Ten ostatni wtajemniczył także miejscowego organistę i nauczyciela Jana Kantego Andrusikiewicza. 20 lutego 1846 ks. Głowacki otrzymał informację o wyznaczeniu przez Rząd Narodowy daty powstania na noc z 21 na 22 lutego 1846. Już wieczorem 21 lutego górale z Chochółowa, Cichego, Dzianisza i Witowa pod wodzą Kmietowicza zaatakowali i rozbili posterunek graniczny w Suchej Górze oraz jęgrów w Witowie. Następnego dnia (niedziela) powstańcy poświęcili na przygotowania duchowe (kazanie ks. Kmietowicza w czasie sumy) oraz dozbrojenie. W tym samym dniu o „poruseństwie” doniesiono Molitorisowi, nadkomisarzowi finansowemu w Nowym Targu oraz Kulczyckiemu, policyjnemu sędziemu w Czarnym Dunajcu. Ten ostatni nakazał donosicielom w czasie nabożeństwa krzyknąć by się ludzie ratowali, bo Chochółowianie idą mordować. O północy uzbrojeni w siekiery i widły Czarnodunajczanie, pod dowództwem komisarza Fiutowskiego, zaatakowali Chochółów. Podczas walki ranny został ks. Kmietowicz i organista Andrusikiewicz, ale atak udało się odeprzeć. Następnego dnia nadciągnęło wojsko, powstańcy poddali się już bez walki. Aresztowano ks. Kmietowicza i górali-powstańców, a kilka godzin później ujęto w Cichym Andrusikiewicza, gdzie ukryli go chłopci. Sąd we Lwowie skazał ks. Kmietowicza na karę śmierci (zamienioną na 20 lat więzienia), Andrusikiewicza na 20 lat więzienia oraz 3 górali (w tym wójta Chochółowa i Dzianisza) na 3 lata więzienia, pozostałych górali uwolniono. Wszystkich skazanych zwolniono w wyniku amnestii już po 7 mies. Ponadto górali z Chochółowa, Cichego, Dzianisza i Witowa ukarano dodatkowymi podatkami i daninami oraz brakiem zapomóg rządowych w następnych latach głodu (które dostali np. Czarnodunajczanie). Dodatkowo górale ze wsi pacyfikujących powstanie przez długie lata przezywali Chochółowian rebeliantami. W Chochółowie na północnym krańcu wsi stoi figura św. Jan Nepomucena „obróconego zadkiem do Czarnego Dunajca”, będąca ponoć odpowiedzią Chochółowian dla Czarnodunajczan. Jednym z uczestników Powstania Chochółowskiego był Jan Krzeptowski „Sabała”.

Lenin na Podhalu

Po rewolucji w 1905 Lenin został zmuszony do opuszczenia carskiej Rosji. Pod Tatrami przebywał dwukrotnie tj. w 1913 (od 5 maja do 20 października) i 1914 r. (od 6 maja do 26 sierpnia), mieszkając wraz z żoną Nadią Krupską w domu Teresy Skupień w Białym Dunajcu. W niedalekim Poroninie w karczmie Pawła Guta-Mostowskiego spotykał się na zebraniach politycznych z mieszkającymi tam rosyjskimi emigrantami-rewolucjonistami. Na Podhalu zastał go wybuch I wojny światowej. W dn. 7 sierpnia do mieszkania towarzysza przyszedł wachmistrz żandarmerii wraz ze świadkiem, według którego Lenin miał być rosyjskim szpiegiem. Po rewizji domu żandarm oznajmił mu, iż został zadenuncjowany i właściwie powinien go aresztować. Ponieważ pociąg do Nowego Targu miał odjechać dopiero następnego dnia polecił Leninowi stawienie się na stacji o 6 rano. I tak 8 sierpnia Lenin trafił do Nowego Targu, gdzie po przesłuchaniu przez powiatowego komisarza policji

Kazimierza Głowińskiego został aresztowany i osadzony w celi nr 5, w której więzienną dolę dzielił z chłopami odsiadującymi wyroki za niepłacenie podatków. Oskarżenie o szpiegostwo na rzecz armii carskiej groziło w warunkach wojennych postawieniem przed sądem wojskowym. W tamtym czasie nic nie zapowiadało przyszłych wydarzeń w Rosji i roli jaka miała przyspaść w udziale Leninowi. Na Podhalu był on postrzegany jako literat, publicysta, współpracownik wydawanej w Petersburgu „Prawdy”. Dlatego też w jego obronie stanęli m. in. dr Andrzej Chramiec, Kazimierz Dłuski, Jan Kasprzowicz czy Władysław Orkan. W czasie gdy Lenin był więziony do władz sypały się protesty z różnych stron świata od działaczy, organizacji i robotników. Ostatecznie Lenina uwolniono 19 sierpnia, kiedy to wyszedł na wolność i wynajętą furką udał się w kierunku Białego Dunajca, skąd niebawem po krótkim postoju w Krakowie wyjechał do Szwajcarii. W nowotarskim areszcie zatem Lenin spędził 12 dni i 11 nocy.

Na „pamiątkę” tego wydarzenia, by uczcić 70 rocznicę urodzin Stalina odtworzono w budynku obecnego Młodzieżowego Domu Kultury w Nowym Targu celę, w której był więziony Lenin. Na fali przemian roku 1989 cela została zlikwidowana, a pamiątkową tablicę (kilkukrotnie oblewaną farbą) umieszczono w magazynie Muzeum Podhalańskiego. W Poroninie w danej karczmie Gutów w latach 1947-1990 działało Muzeum Lenina (obecny budynek Gminnego Ośrodka Kultury). Ekspozycja muzealna zawierała około tysiąca eksponatów, na które składały się: plansze i fotokopie dokumentów dotyczących ruchu robotniczego, ilustracje związane z przyjazdem Lenina do ówczesnej Galicji, z jego pobytem w Krakowie i na Podhalu, fotokopie prac pisarskich i organizacyjnych Lenina, dokumentów dotyczących aresztowania Lenina w sierpniu 1914 roku. Obok Muzeum ustawiono pomnik Lenina wykonany z brązu, obalony w 1990, który obecnie znajduje się w Galerii Sztuki Socrealizmu Muzeum Zamoyskich w Kozłowie.

Goralenvolk

Goralenvolk to niemiecka akcja germanizacyjna prowadzona w czasie okupacji niemieckiej na terenie nowotarszczyzny i mająca na celu utworzenie z tego terenu oraz przylegającej części Słowacji tatrzańskiego księstwa góralskiego. We wrześniu 1939 dr Henryk Szatkowski oraz kpt. Witalis Wieder (przedwojenny prezes Związku Oficerów Rezerwy WP i zarazem komendant hufca Przysposobienia Wojskowego, w rzeczywistości agent Abwehry) rozpoczęli propagowanie idei pochodzenia górali od germańskich Ostrogotów (lud góralski = niem. Goralenvolk). W pierwszym dniu urzędowania gubernatora Franka Hansa na Wawelu (07.11.1939) delegacja górali, zorganizowana przez Wiedera a pod przewodnictwem Wacława Krzeptowskiego, ofiarowała Hansowi w hołdzie złotą ciupagę. W listopadzie 1939 okupanci reaktywowali przedwojenny Związek Górali (zajmujący się pielegnowaniem miejscowego folkloru). Na pierwszym zebraniu (29.11) zwołanym przez Wacława Krzeptowskiego Związek przyjął idee Goralenvolku (choć nie jednogłośnie), zmienił nazwę na Goralenverein i wybrał Krzeptowskiego na prezesa. Rozpoczęto hałaśliwą propagandę. W lutym 1940 zamknięto Zakopane dla Polaków. W czerwcu 1940 przeprowadzono na nowotarszczyźnie spis ludności zmuszając mieszkańców do określenia swej narodowości (najbardziej „słuszną” była narodowość Góral, której od 1942 wydawano niebieskie kennkarty z literą „G”, pozostałe: Ukrainiec, Polak, Żyd, Cygan). Szacuje się, że z różnych powodów (w tym pod wpływem obietnic lub grózb) narodowość góralską zadeklarowało od 3% do 30% ludności (największy odsetek w Zakopanem, Nowym Targu i Rabce). Wbrew początkowo składanym obietnicom przyjęcie karty góralskiej nie zapewniało jednak ochrony przed wywozem na przymusowe roboty w głąb Rzeszy, oddawaniem kontyngentów, rekwizycjami czy aresztowaniem. W lutym 1942 utworzono w Zakopanem Komitet Góralski (Goralisches Komitee) będący namiastką samorządu (przewodniczącym został Wacław Krzeptowski, zastępcą Józef Cukier). Komitet posiadał liczne referaty (m.in. oświaty, wyżywienia, prawny, pracy) oraz oddziały terenowe, jednak w praktyce zajmował się jedynie wydawaniem kart z literą „G”. Jesienią 1942 Niemcy próbowali utworzyć jednostkę Goralischer Waffen-SS Legion, jednak zgłosiło się ledwo 300 ochotników, z czego 200 nadawało się do dalszego szkolenia w obozie w Trawnikach (lubelskie). Z powodu konfliktów ze stacjonującymi tam Ukraińcami większość z nich zdezerterowała, resztę wywieziono na roboty do Niemiec, a do SS trafiło tylko kilku. Fiasko tego przedsięwzięcia spowodowało na początku 1943 utratę zainteresowania Niemców ideą Goralenvolku. Jesienią 1944 Gestapo próbowało aresztować Krzeptowskiego, jednak zdołał uciec w Tatry, gdzie ukrywał się początkowo po słowackiej stronie Tatr w sowieckim oddziale partyzanckim, a następnie w

kolebie pod Iwaniacką Przeł. Z wyroku Polskiego Państwa Podziemnego 20.01.1945 został pojmany (w swojej gazdówce w Zakopanem) i powieszony przez Oddział AK „Kurniawa”. Józef Cukier został skazany w 1946 przez sąd PRL na 15 lat więzienia (po kilku latach dzięki amnestii wrócił do Zakopanego). Henryk Szatkowski i Witalis Wieder zdołali uciec razem z wycofującymi się Niemcami.

Konfederacja Tatrzańska

Odpowiedzią Podhala na Goralenvolk była Konfederacja Tatrzańska („Honor nakazuje, by goralenvolk został zdławiony przez samych Podhalań”) – konspiracyjna organizacja założona w czerwcu 1941 w Nowym Targu przez urodzonego w Szaflarach poetę Augustyna Suskiego (ps. Stefan Brus). Współorganizatorami KT byli Jadwiga Apostoł-Staniszevska (ps. Barbara Spytkowska) oraz Tadeusz Popek (ps. Wacław Tatar Hak). Latem 1941 mjr Edward Gött-Getyński (ps. Sosnkowski) i por. Eugeniusz Iwanicki stworzyli jednostkę bojową: Dywizję Podhalańską w Konspiracji (DPwK), podległą początkowo ZWZ a od września 1942 będącą formalnie zbrojnym ramieniem KT. DPwK działała w okolicach Turbacza. Konfederacja prowadziła akcje sabotażowe (grupa dowodzona przez Józefa Kurasia „Orła”) oraz działalność społeczno-polityczną: redakcję i kolportaż ulotek oraz gazetek w języku polskim („Na Placówce”, „Wiadomości Polskie”) oraz niemieckim („Der Freie Deutsche”). Tę ostatnią (antyhitlerowską) dostarczano pocztą na adresy Niemców oraz folks- i rajchsdójezów na Podhalu oraz rozrzucano w urzędach i miejscach publicznych. Gazetki były drukowane i przechowywane do czasu kolportażu „w najciemniejszym miejscu pod latarnią” Nowego Targu czyli w siedzibie Kriminalpolizei („Kripo”), gdzie pracował na stanowisku sekretarza Popek. Z początkiem 1942 roku KT liczyła niecałe 500 członków. W grudniu 1941 Niemcom udało się wprowadzić w szeregi organizacji konfidenta – Stanisława Wegnera-Romanowskiego (malarza zamieszkałego od 1938 w Zakopanem, którego Suski poznał w trakcie studiów na UJ). W drugiej połowie stycznia 1942 dotarli do KT pogłoski, że Wegner jest „wtyczką”. 25.01.1942 Placówka Naczelna wydała na Wegnera wyrok śmierci, który miał wykonać oddział Kurasia. Jednak po kilku godzinach Suski wycofał swoją zgodę (do jej podjęcia wymagana była jednomyślność Placówki Naczelnej) i akcję odwołano. 30.01.1942 Wegner zwałił Suskiego do Zakopanego, gdzie naczelnika KT aresztowało Gestapo. W ciągu następnych dni aresztowano kolejnych kilkudziesięciu członków KT, w tym Tadeusza Popka i Edwarda Gött-Getyńskiego. Jadwiga Apostoł zdołała uciec i ukrywała się do sierpnia 1942 wraz z Tadeuszem Popkiem (który uciekł przez okno z zakopiańskiej siedziby Gestapo). Augustyn Suski zginął w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu (23.05.1942), podobnie major Edward Gött-Getyński (25.01.1943). Jadwiga Apostoł również trafiła do KL Auschwitz, ale przeżyła. Popka rozstrzelano. Por. Eugeniusz Iwanicki zdołał uciec (zginął w Powstaniu Warszawskim). Ocalali partyzanci walczyli dalej pod dowództwem Józefa Kurasia, ale KT praktycznie przestała istnieć.

Członkowie Placówki Naczelnej (dowództwa KT):

- Augustyn Suski - naczelnik Konfederacji,
- Tadeusz Popek – zastępca i szef działu propagandowo-wydawniczego,
- Jadwiga Apostoł – sekretarz i skarbnik,
- mjr Edward Gött-Getyński – odpowiedzialny za dział wojskowy,
- por. Eugeniusz Iwanicki – odpowiedzialny za wywiad i ochronę.

ETNOGRAFIA

Górale Podhalańscy

Strój

Na strój męski składają się:

- jasne spodnie („portki”) uszyte z samodziałowego sukna z owczej wełny, z dwoma przyporami i obcisłymi nogawicami. Zdobione lamówką wzdłuż zewnętrznego szwu oraz trójkolorowym haftem (czerwono-czarno-zielonym) w okolicy przyporów („parzenice”) i

bioder („raki” inaczej „pieski” lub „kohutki”) oraz czerwonym pomponem nad kostką („kistka”).

- Spodnie przytrzymuje pas („opaska”). Wyróżnia się trzy typy: szeroki „bacowski” wskazywał na wysoką rangę właściciela, ponadto spełniał funkcję skarbca i podręcznego niezbędnika. Węższy (ok. 3-4 palce) „juhaski”, zdobiony na całej powierzchni metalowymi guzikami, noszony przez większość górali. Wąski „kawalerski”, długi na 2 m, zdobiony „piniąskami” czyli ćwiekami robionym z monet lub guzików.
- biała koszula z samodziałowego płótna lnianego, zapinana pod szyją mosiężną lub miedzianą spinką.
- Na koszulę zakłada się skórzany serdak zdobiony aplikacją i haftem lub białą cuchę - rodzaj płaszcza bez podszewki z samodziałowego sukna z owczej wełny, obszytego kolorową lamówką i haftem. Haft ten pojawia się zawsze w określonych miejscach: na plecach wzdłuż górnej lamówki haftuje się dziewięciornik, szarotkę lub różę, z przodu cuchy na wysokości piersi znajdują się po trzy róże lub wzór pawie oczko. Ozdobiona jest także imitacja kieszonek na piersi oraz zewnętrzne strony rękawów na wysokości nadgarstka. W hafcie przeważają kolory zielony, czerwony i różowy. Cucha może być także koloru brązowego (tzw. „czarna cucha”). Południe Podhala preferuje cuchy „kuse”, północne regiony dłuższe, nawet do kolan. Cuchę można nosić narzuconą na ramiona („na hajtas”) lub z rękami w rękawach. W użyciu są także czarne kamizelki z wełenki.

Na głowie mężczyźni noszą płytki kapelusz z czarnego sukna z okrągłym rondem („skrzelami”), o główce otoczonej paskiem (ze sznurka, rzemyka lub wstążki) z naszytymi muszelkami i zatkniętym ptasim piórem.

➤ Na nogach kierzce wykonane z jednego kawałka skóry świńskiej lub wołowej, a zimą sukienne „kapce” lub

„oficerki” (te ostatnie pochodzą od żołnierskich butów armii austro-węgierskiej).

- W zimne dni nosi się kozuch (tzw. białczański, długi, w kolorze białym – starszy typ, lub tzw. liptowski, krótki, w kolorze brązowym, upowszechniony z końcem XIX w.).

Na strój kobiety składa się:

- kwiecista spódnica z cienkiej wełenki („tybetki”), pod którą zakłada się halkę („fartuchy”) nadającą odpowiednio „kopiasty” kształt, szytą z płachty potrójnej szerokości, wyciętej dołem w zęby, zdobionej do 1/3 wysokości haftem białym ażurowym w identyczne jak na koszulach motywy zdobnicze.
- biała, bogato haftowana koszula z szerokim na kilkanaście centymetrów, bogato dziurkowanym kołnierzem i ozdobnie haftowanym kilkunastocentymetrowym odwijanym mankietem,
- aksamitny gorset bogato zdobiony aplikacjami pętlcowymi lub roślinnymi (haftem, cekinami, koralikami). Gorset może mieć różną barwę (czerwoną, zieloną, czarną, bordową, szafirową).
- szyję ozdabia wielkie czerwone korale (zapożyczenie ze stroju krakowskiego)
- na głowie chusta ozdobiona frędzlami („strzępkami”). Obecnie dominują chusty w motywy kwiatowe, współgrające ze spódnicą i gorsetem. Chustki zakładane do kościoła wiązano

zawsze pod brodą, a do pracy czasem także na potylicy. W pogodne dni zakładano je na ramiona. Szale u górąlek podhalańskich składane były w połowie szerokości, a nie jak u cyganek po przekątnej.

- Na nogach kierzce, a zimą sukienne „kapce”.

Do końca XIX w. spódnice były jednokolorowe (szare lub granatowe) lub „drukowane” w białe wzory. Technika ta polegała na nakładaniu na surowe płótno za pomocą „patronów” (w formie wałków lub pieczętek) gorącego wosku. Następnie płótno farbowano. W miejscach gdzie przylgnął wosk farba nie chwytiała i zostawał biały wzorek. Na spódnice noszono dodatkowo biały fartuch („rańtuch”), a kobiety zamężne nosiły na głowie chustkę. Zamiast gorsetu (używanego raczej od święta) noszono wełniane lub bawełniane żakiety („katanki”) oraz skórzane serdaki (białe „białczańskie” lub brązowe „liptowskie”), a koszule były znacznie skromniejsze. Współczesny strój kobiecy upodobił się do stroju krakowskiego.

Język

Gwara górąli podhalańskich, do dziś żywa, jest dialektem języka polskiego, z pozostałościami wielu archaizmów staropolskich oraz licznymi naleciałościami słowackimi i bałkańskimi. Cechy gwary podhalańskiej:

- mazurzenie czyli zastępowanie głosek -sz, cz, ż- przez -s, c, z- oraz często ich zmiękczenie do si-, ci- zi- (np. "siarotka" zamiast "szarotka").
- udźwięcznianie spółgłosek bezdźwięcznych w połączeniach wyrazowych przed samogłoskami, spółgłoskami -l, ł m, n, r- przed -j- (np. "skoroż uwidziała" zamiast "skoroś uwidziała" lub "chodź rąceckom" zamiast "choć rąceckom").
- ściśnianie "o" i "ó" w niektórych wyrazach
- wymawianie -o, -u jako -ł, najczęściej na początku wyrazu
- wymawianie -kt- jako -ft-
- zastępowanie ogólnopolskiego -ch- przez -k- (np. w "tyk górach", zamiast w "tych górach").
- słabe wymawianie końcowego -m- i -ć (czasem zanikają zupełnie)
- zastępowanie -ą -ę przez -u- ("porubano, w rukak" zamiast "porąbana, w rękach") oraz wymiana -g- na -h- (np. "kohut" - "kogut") – naleciałość ze słowackiego
- rozróżnianie w wymowie h i ch

Muzyka

Tradycyjna kapela, czyli muzyka góralska składa się z czterech instrumentów smyczkowych:

- Prymy czyli I skrzypiec, czasem w podwójnej obsadzie. Niekiedy zastępowano skrzypce gęślami. Prymista, najwyżej ceniony w zespole, gra melodię prowadzącą. Od niego i jego indywidualności muzycznej zależy charakter całej kapeli. Skrzypek góralski tradycyjnie trzyma skrzypce oparte na barku lub piersi, przeważnie używa tylko 3 z 4 strun.
- Secundy czyli II skrzypiec. Uzupełniają one luki pomiędzy melodią prymy i rytmiczną podstawą basów, wraz z którymi tworzą sekcję rytmiczną oraz instrumentalny akompaniament muzyki góralskiej. Przy graniu sekundy, muzycy opierają skrzypce nisko na piersi, aby łatwiej było im grać na niższych strunach.
- Basów (rodzaj małej wiolonczeli bez nóżki). Według muzyków góralskich najprościej jest nauczyć się grać na basach, gdyż wystarczy umieć tylko kilka podstawowych schematów rytmiczno-melodycznych. Niepotrzebna jest tu wirtuoza, gdyż struny skraca się wszystkie naraz, przyciskając płasko położonymi palcami.

Obecnie w zespołach regionalnych częściej widać składy zwiększone oraz uzupełnione współczesnymi instrumentami (perkusją, gitarą elektryczną i basową), łączące nuty góralskie z muzyką rozrywkową (Zakopower, Trebunie Tutki, Baciary).

Tradycyjnymi instrumentami solowymi są także:

- Gęśle czyli złóbcoki – ludowe skrzypce złobione w jednym kawałku drewna, o wrzecionowatym kształcie i 50-60cm długości
- Dudy czyli kozy podhalańskie

- Piszczalki i fujary - bezotworowe, posiadające naturalny ciąg dźwięków tworzących tak zwana skalę górską lub sześciotworowe
- Trombity - drewniane rogi, naturalnie wygięte, przepoławiane, wyżłobione i ponownie spojone klejem kostnym i owinięte korą brzoza. Baca graniem na tym sygnałowym instrumencie przekazywał informacje pasącym na hali juhasom, ostrzegał przed zbliżającym się niebezpieczeństwem, załamaniem pogody, a także ogłaszał porę modlitwy. Niegdyś popularne, w XIX w. prawie zanikły, obecnie stanowią ozdobę występów estradowych.

Tradycyjne instrumenty buduje się z drewna jesionowego, jaworowego lub świerkowego ze strunami z owczych jelit.

Taniec górali podhalańskich, wywodzący się z kultury pasterzy wołoskich, jest przede wszystkim tańcem męskim, służącym ukazaniu siły i zręczności tancerza, pragnącego swymi zaletami olśnić partnerkę. I choć, poza zbójnickim, tańczą i mężczyźni, i kobiety, to rola tancerki jest jednak podrzędna. Tańcem wyłącznie męskim jest "zbójnicki", mający charakter tańca wojennego, zaś różne odmiany "drobnego" i "krzesanego" (nazywane zbiorczo tańcem góralskim) są tańczone parami. Tradycyjnie taniec był popisem jednej tylko na raz pary, otoczonej kręgiem widzów. Ci zaś z reguły trzymają się w odrębnych grupach - osobno chłopcy, osobno dziewczęta, jeszcze osobno starsi. Podczas dłuższej zabawy, zwłaszcza na uroczystościach rodzinnych, zwyczajowo daje się szansę tańczenia wszystkim, wprowadzając niekiedy jako przerywnik w tańcu solowym nutę niegóralską - polki, walczyka czy czardasza, podczas których tańczą wszyscy chętni.

- Taniec góralski składają się z kilku-kilkunastu figur tańczonych przez jedną tylko parę. Z reguły pierwszą figurę tańczy się do nuty ozwodnej, po której następuje kilka nut krzesanych, dających tancerzowi najlepszą sposobność do wykazania swych brawurowych umiejętności, siły i zręczności. Zmiany nut następują po kolejnych przyśpiewkach, podczas których tancerka wraca do grupy dziewcząt, a te wyprowadzają ją potem zwyrtając, do kolejnej figury tanecznej. Taniec rozpoczyna się przyśpiewką, wykonywaną przed kapelą, przez jednego z chłopców. Po niej tancerz podaje kapeli nazwę nuty, do której chciałby tańczyć, a inny chłopiec wyprowadza mu partnerkę do tańca - obejmując ją w pół wykonuje obroty pod ręką w rytm muzyki, tzw. „zwyrtanie”, po których ten kłania się i powraca do grupy mężczyzn, a jego miejsce zajmuje tancerz. Dziewczyna tańczy przed chłopcem w pewnej odległości, „bockując” krokiem tzw. drobnym (unosząc się lekko na półpalcach lub przestępując z piety na palce). Obserwując tancerza odpowiada na jego klaskanie w dłonie obrotami, a na cupkanie (krok akcentowany) — cupkaniem w tym samym rytmie. Po pokazaniu zazwyczaj kilku figur, w których tancerz prezentuje różne rodzaje krzesania, taniec góralski kończy jedyny motyw wykonany w parze – obowiązkowa figura tańczona przy nucie „zielonej”, podczas której tancerze na moment obejmują się, tancerz sam „zwyrt” dziewczynę, a następnie przyklękając na jedno kolano kłania się kapeluszem, dziękując za taniec.
- Taniec zbójnicki składa się z kilku (6-10) figur – „nut”: marszowych, ozwodnych i krzesanych, oddzielonych od siebie przyśpiewkami. Tańczy co najmniej 4 mężczyzn, z których jeden jest prowadzącym „harnasiem”. Rozpoczyna się marszem, podczas którego na środek izby wychodzą kolejno tancerze, tworzący za prowadzącym okrąg. Po marszu następuje, wprowadzona przyśpiewką przez głównego tancerza nuta ozwodna, a po niej kolejne figury: „zbyrk” ciupagami (uderzenie parami w obrotach główką ciupagi o główkę drugiej, po czym rzucenie ciupag na podłogę promieniście od środka koła), wysokie skoki, głębokie przysiady z naprzemiennym wyrzucaniem nóg do przodu, krzesanie czyli podskoki z „wyklaskiwaniem” rękami po stopach, fechtunek ciupagami. Marsze w koło, występujące pomiędzy poszczególnymi figurami zbójnickiego tworzą jakby osnowę i są zarazem jedyną formą wypoczynku w tym szalenię męczącym tańcu. Wszystkie zmiany w tańcu są wykonywane na komendę „harnasia”. Istotą tańca jest ukazanie dzielności mężczyzny.

Wielcy Podhalanie

Klemens „Klimek” Bachleda

Urodzony w 1851 (lub 1849) w Kościelisku przewodnik tatrzański (prowadził m.in. Kazimierza Przerwę-Tetmajera, Franciszka Henryka Nowickiego, Janusza Chmielowskiego, Mieczysława Karłowicza, ks. Walentego Gadowskiego, Tadeusza Boya-Żeleńskiego, Henryka Sienkiewicza), ratownik TOPR, pierwszy który zginął podczas akcji ratunkowej. Pierwszy zdobywca Staroleśnego Szczytu, Kaczego Szczytu, Rumanowego Szczytu, Ganku, Zadniego Mnicha, Kozich Czub oraz uczestnik pierwszego zimowego wejścia na Gerlach. Pierwszy góral, który docenił narty i nauczył się na nich jeździć. Członek TOPR od początku jego istnienia, choć na wyprawy ratunkowe chodził już wcześniej (m.in. brał udział w wyprawie po ciało Mieczysława Karłowicza). Zginął w 1910 w północnej ścianie Małego Jaworowego Szczytu idąc na ratunek ciężko rannemu taternikowi Stanisławowi Szulakiewiczowi. Pochowany na Nowym Cmentarzu w Zakopanem. Na Symbolicznym Cmentarzu pod Osterwą znajduje się pamiątkowa tablica (pierwotnie wmurowana w wentę w dol. Jaworowej). Imieniem Klimka nazwano w Tatrach ponad 10 turni i przełęczy, w tym Klimkową Turnię (jeden z wierzchołków Staroleśnego Szczytu) i Klimkową przeł. (między Durnym a Łomnicą).

Kazimierz Przerwa Tetmajer

Młodopolski poeta, nowelista i powieściopisarz. Przyrodni brat Włodzimierza Tetmajera i kuzyn Tadeusza Boya-Żeleńskiego. Urodził się w 1865 w Ludźmierzu, gdzie spędził dzieciństwo i młodość. W tym czasie poznał dobrze Podhale, Spisz, Liptów i Tatry (m.in. w 1892 brał udział w pierwszym wejściu na Staroleśny Szczyt). W 1883 przeniósł się z rodziną do Krakowa, gdzie studiował na Wydziale Filozoficznym UJ. Wiele podróżował po krajach Europy Zachodniej. W latach 1918-1919 był zaangażowany w spór polsko-czechosłowacki o granicę w Tatrach i na Podtatrzu (m.in. brał udział w przygotowaniach do plebiscytu na Spiszu i Orawie, zorganizował „Komitet Obrony Spisza, Orawy i Podhala” oraz napisał broszurę „*O Spisz, Orawę i Podhale*”). Po I WŚ mieszkał w Krakowie, Zakopanem i na koniec w Warszawie. Nigdy się nie ożenił, miał nieślubnego syna z nieznaną z nazwiska aktorką, z którym przez wiele lat nie utrzymywał kontaktu. Pod koniec życia wycofał się z kontaktów towarzyskich (w wyniku kiły stracił wzrok i popadł w chorobę umysłową). Zmarł w 1940 w Warszawie. Pochowany początkowo na Powązkach w Warszawie w grobie syna, później przeniesiony na Pęksowy Brzyzek w Zakopanem. Najważniejsze utwory: osiem serii poezji, cykl opowieści *Na skalnym Podhalu*, epopeja *Legenda Tatr*. Nazwiskiem Tetmajera nazwano przełęcz pomiędzy Gerlachem i Zadnim Gerlachem.

Włodzimierz Tetmajer

Czołowy młodopolski malarz i grafik. Urodził się w 1861 w Harklowej. Studiował w Szkole Sztuk Pięknych w Krakowie, w Wiedniu, Monachium, w Académie Colarossi w Paryżu oraz u Jana Matejki. Ożenił się z córką chłopca z Bronowic (Anną Mikołajczykówną), z którą zamieszkał w bronowickim, drewnianym, krytym strzechą dworku. Zmarł w 1923 w Bronowicach. Uwieczniony jako Gospodarz w dramacie Stanisława Wyspiańskiego „Wesele”. Malował głównie wiejskie sceny rodzajowe, pejzaże i polichromie kościelne (m.in. w kolegiacie Bożego Ciała w Bieczu).

Andrzej Galica

Urodzony w 1873 w Białym Dunajcu żołnierz Legionów Polskich (w których służył w latach 1914-1917), po I WŚ organizator i dowódca słynnych oddziałów podhalańskich: Brygady Górskiej i 21 Dywizji Piechoty Górskiej, generał brygady Wojska Polskiego, od 1931 w stanie spoczynku. Następnie poseł i senator RP. Zmarł w 1945 w Warszawie. Galica zaprojektował mundur używany do dziś przez „Podhalańczyków”: okrągłe kapelusze z orlimi piórami i zielone peleryny nawiązujące do góralskich cuch. Przypisuje mu się też autorstwo marsza Podhalańczyków. Zmodyfikował także orkiestrę dywizji strzelców podhalańskich dodając do jej składu dudy, a do repertuaru wiele melodii góralskich.

Stanisław Marusarz

Wybitny polski narciarz (startował w skokach narciarskich, kombinacji norweskiej, biegu zjazdowym i kombinacji alpejskiej), czterokrotny olimpijczyk (1932, 1936, 1948 i 1952), wicemistrz świata w

skokach narciarskich (1938), rekordzista świata w długości skoku (1935 Planica – 95 m). W trakcie II WŚ był kurierem tatrzańskim, za co w 1940 został aresztowany przez Gestapo i skazany na karę śmierci. Uciekł z więzienia na Montelupich w Krakowie, skacząc z II piętra przez okno na więzienny dziedziniec (nakręcono na ten temat w 1998 animowany film „Ucieczka”), następnie przedostał się na Węgry, gdzie doczekał końca wojny. Po zakończeniu kariery sportowej został trenerem. Zmarł w 1993 na Cmentarzu Zasłużonych na Pęksowym Brzyzku w Zakopanem w trakcie wygłaszania przemówienia na pogrzebie swojego dowódcy z czasów okupacji - Wacława Felczaka. Kilka dni później został sam na tym cmentarzu pochowany. Imieniem Marusarza nazwano Wielką Krokiew w Zakopanem.

Bronisław Czech

Najwszechstronniejszy polski narciarz okresu międzywojennego (startował w zjeździe, slalomie, skokach, biegach, uprawiał narciarstwo wysokogórskie), trzykrotny olimpijczyk, siedemnastokrotny narciarski mistrz polski (w różnych konkurencjach), trzykrotny rekordzista Polski w długości skoku i pierwszy polski narciarz o klasie międzynarodowej. Ponadto taternik (autor kilku pierwszych przejść), ratownik górski, instruktor narciarski, pilot i instruktor szybowcowy. Człowiek orkiestra: poza sportami górskimi Czech uprawiał też lekkoatletykę i tenis stołowy, jeździł na motocyklu, pływał na kajakach, grał na skrzypcach i akordeonie, malował na szkło i papierze, rzeźbił w drewnie, pisał wiersze. Urodzony w Zakopanem w 1908. Po wybuchu II WŚ włączył się w działalność konspiracyjną. Był kurierem na trasie Zakopane-Budapeszt. 14 maja 1940 roku został aresztowany przez Gestapo i wywieziony pierwszym transportem więźniów do obozu koncentracyjnego w Auschwitz-Birkenau (numer obozowy 349). Uczestniczył w tamtejszym ruchu oporu organizowanym przez rotmistrza Witolda Pileckiego. Nie przyjął propozycji trenowania młodych niemieckich narciarzy. Zmarł z wycieńczenia 5 czerwca 1944 roku. Pośmiertnie został odznaczony Krzyżem Walecznych (1967) i Krzyżem Oświęcimskim (1987). Na zakopiańskim Cmentarzu Zasłużonych na Pęksowym Brzyzku znajduje się symboliczna mogiła.

Józef Kuraś

Najsłynniejszy i najbardziej kontrowersyjny partyzant Podhala. Urodził się w 1915 w Waksmundzie. W listopadzie 1939 rozpoczął działalność konspiracyjną, początkowo w Organizacji Orła Białego, będącej od 1940 w strukturach ZWZ. W 1941 przystąpił do Konfederacji Tatrzańskiej pod ps. „Orzeł”, zajmując się w niej dywersją. Uniknął wraz ze swoim oddziałem aresztowania podczas wielkiej wyspy KT i pracował nadal legalnie na Hali Wzorcowej pod Turbaczem. W czerwcu 1943 jego oddział dokonał na Hali likwidacji dwóch granatowych policjantów, którzy przyszli tu na przeszpiegi. Kuraś został „spalony”, a kilka dni później Niemcy zamordowali jego żonę, trzyletniego synka, ojca i spalili dom. „Orzeł” zmienił pseudonim na „Ogień”, a jego oddział („Wilk”) przystąpił do AK. Od grudnia 1943 dowódcą Oddziału został por. Krystyn Więckowski „Zawisza”, który popadł w konflikt z Kurasem, będącym jego zastępcą. W Boże Narodzenie 1943, które „Zawisza” spędzał w schronisku na Lubaniu, a Kuraś i jego miejscowi chłopcy w obozie pod Czerwonym Groniem, kilku z nich zeszło na chrzciny do Forędówek, gdzie wdali się w awanturę z gajowym. Ten doniósł Niemcom o partyzantach. Dwa dni później Niemcy po śladach dotarli do partyzanckiego obozu, spalili go i zabrali część wyposażenia. Zginął jeden partyzant i jeden gestapowiec. Wiosną 1944 oddział „Ognia” opuścił szeregi AK. Na Kurasia AK wydało zaocznie wyrok śmierci, ale nie próbowano go wykonać, a po pewnym czasie sprawę umorzono. W 1944 „Ogień” utworzył oddział Ludowej Straży Bezpieczeństwa podporządkowany PSL, ale współpracował zarówno z partyzantką radziecką, jak i AL i AK. Po wyzwoleniu Podhala w styczniu 1945 oddział „Ognia” przekształcił się w nowotarską Milicję Obywatelską, jednak po próbie aresztowania Kurasia przez UB w kwietniu 1945 ponownie ruszył do gorczańskich lasów. Walczył głównie z UB i aktywistami PPR, ale karał także zwykłych kryminalistów czy zdrajców z okresu okupacji. Wiosną 1946 pozycja Kurasia była bardzo silna (podlegało mu ok. 500-700 uzbrojonych partyzantów), zwano go „Królem Podhala”. W niedzielę Wielkanocną 1946 w kościele w Ostrowsku „Ogień” wziął ślub z Czesławą Polaczykową. Dzień wcześniej wmaszerował otwarcie na czele swoich oddziałów na rynek w Nowym Targu – UB i Milicja uciekły z miasta. W 1946 Kuraś podzielił swój oddział na 9 kompanii działających od Zakopanego po

Kraków i od Wadowic po Nowy Sącz, sam zaś założył sztab na Forędówkach. Jesienią 1946 UB rozpoczęło polowanie (w góry skierowano ok. 1 tys. milicjantów i ubeków). „Ogień” przeniósł się na Polanę Stawieniec, a następnie założył obóz w niedostępnym miejscu w dolinie potoku Wspólny. 6 grudnia UB rozbiło oddział działający w Dol. Chochołowskiej w Tatrach. W lutym 1947 w wyniku zdrady oblawa otoczyła obóz Kurasia. „Ogniovi” udało się przedostać wraz z kilkoma partyzantami do Ostrowska, ale i tu UB ich wytropiło. W dniu 21.02.1947 rannego Kurasia aresztowano (strzelił sobie w skroń usiłując popełnić samobójstwo), zmarł następnego dnia w wyniku odniesionych ran. Miejsce pochówku nieznane. Resztki jego oddziałów walczyły jeszcze do połowy lat 50-tych.

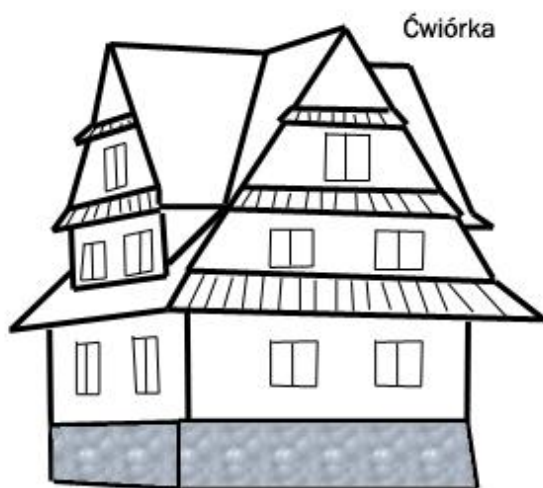
Architektura

Tradycyjne budownictwo podhalańskie

Budownictwo wiejskie

Chałupy podhalańskie budowano z drewnianych bali przeciętych wzdłuż na pół (płazów), najczęściej świerkowych, rzadziej jodłowych lub modrzewiowych, układanych na zrąb, łączonych na zamek oraz za pomocą tebli (kołków wstawianych w otwory wywiercone na dolnej i górnej powierzchni bali). Zrąb stawiano na podmurówce wykonanej z otoczaków. Chałupy przykrywano stromym dachem dwuspadowym, półszczytowym (z przyczółkiem sięgającym połowy wysokości szczytu), pokrytym gontami. Szczeliny między płazami utykano mchem lub „wełnianką” (plecionką z drewnianych wiórów). Wejście do domu (z półkolistym nadprożem i bogato rzeźbionymi drzwiami) sytuowano po środku budynku. Okna małe w celu utrzymania ciepła. Wewnątrz znajdowały się dwie izby: czarna (wykorzystywana na co dzień jako kuchnia, sypialnia, spiżarnia, obórka) i biała (bez pieca, wykorzystywana do przechowywania cenniejszych sprzętów, „świętych” obrazów, dokumentów i będąca miejscem większych uroczystości rodzinnych), oddzielone od siebie sienią. Z tyłu do białej izby często przylegała komora, w której przechowywano sprzęty domowe. Pod dachem znajdował się strych, na którym przechowywano siano. Domy budowano frontem na południe z lekkim przesunięciem ku wschodowi („na jedenastą”).

Od zachodu, pod kątem prostym, przylegały do domu budynki gospodarcze (szopa z jedną lub dwoma „stajniami”, czyli pomieszczeniami dla zwierząt gospodarskich i „boiskiem”, gdzie trzymano wóz i sprzęt rolniczy), budowane z gorszego drewna i kryte dranicami (nieheblowanymi deskami). Takie usytuowanie części gospodarczej chroniło obejście od wiatrów.

W XX w., pod wpływem stylu zakopiańskiego, tradycyjne chałupy góralskie stopniowo zmieniały swój wygląd (nie każdego górala było stać na wille, a letników chciał mieć każdy). Początkowo dobudowywano od frontu ganek, następnie na strychu robiono dodatkową izbę („górkę”). Liczba izb na strychu stopniowo zwiększała się, a ganek stawał się dwukondygnacyjny. Następnym krokiem było zastąpienie strychu drugim piętrem ustawionym do parteru pod kątem prostym (analogicznie jak w stylu zakopiańskim). Od lat 30-tych XX w. budowano tzw. „ćwiórki” („czwórki”) składające się z czterech pomieszczeń w dwóch traktach.

Budownictwo sakralne (kościół w stylu podhalańskim)

Z racji znacznego odizolowania terenów Podhala od pozostałej części kraju, a w następnych wiekach dużej biedy, w XV i XVI w. powstały tu kościoły o dość archaicznej budowie, które w wiekach późniejszych uległy tylko nieznacznemu przekształceniu. Należą do nich piętnastowieczne kościoły w

Dębnie Podhalańskim, Łopusznej, Harklowej, Grywałdzie oraz szesnastowieczny kościół cmentarny w Nowym Targu. Cechy stylu podhalańskiego:

- Podobny ogólny plan kościołów (drewniane, trzyczęściowe)
- Płaskie zamknięcie prezbiterium (w tym czasie zamykano już prezbiterium trójbocznie)
- Dach o uproszczonej konstrukcji więźbowo-zaskrzynieniowej z płytkimi zaskrzynieniami (kościół w Grywałdzie i Nowym Targu później przebudowano)
- Patronowa polichromia zdobiąca ściany (zachowała się w Dębnie i częściowo w Harklowej oraz Łopusznej)

Wewnątrz kościołów zachowało się sporo średniowiecznego wyposażenia.

Skanseny

Historia powstawania muzeów na Podhalu sięga roku 1875, kiedy to w Kuźnicach utworzono niewielką kolekcję zbiorów etnograficznych, wystawianych do 1879. W 1885 powstał pierwszy projekt utworzenia w Zakopanem muzeum budownictwa ludowego, jednak go nie zrealizowano. Pierwsze zrealizowane próby ochrony budownictwa nastąpiły dopiero po II WŚ, ale brak do dziś skansenu z prawdziwego zdarzenia. Miejsca, gdzie można zobaczyć tradycyjne budownictwo:

- Chochółów – „żywy skansen” – w środkowej części wsi zachowało się wiele tradycyjnych drewnianych domów z II poł. XIX w., ustawionych frontem na południe i szczytem do drogi. Wśród nich chałupa Anny Styrculi (nr 24) z ok. 1850 zbudowana „z jednej jedli” ściętej na stokach Ostryszu. Jasny kolor zewnętrznych ścian jest wynikiem corocznego (przed Wielkanocą) szorowania płazów wodą z mydłem.
- Ul. Kościeliska w Zakopanem (patrz zabytki Zakopanego)
- Dwór w Łopusznej – od 1978 filia Muzeum Tatrzańskiego, prezentująca szlachecki dworek z ok. 1790 r. (wybudowany przez Romualda Lisickiego, następnie w rękach Tetmajerów i Lgockich) oraz chłopską chałupę Klamerusów z 1887 roku (przeniesioną tu ze wsi).

Styl zakopiański

Stworzony w latach 90-tych XIX w. przez Stanisława Witkiewicza, zafascynowanego góralstwach. Pierwotnie były to projekty willi dla bogatych letników, wzorowane na tradycyjnej chałupie góralskiej, odpowiednio rozbudowanej i wzbogaconej o elementy secesyjne. Pierwszy dom w tym stylu powstał w 1893 (Willa „Koliba”) dla Zygmunta Gnatowskiego. Później w tym stylu powstały także obiekty sakralne (kaplica Albertynek na Kalatówkach 1898, kaplica na Jaszczurówce 1908, kaplica Matki Bożej Różańcowej i św. Jana Chrzciciela w kościele przy Krupówkach), budynki murowane (Muzeum Tatrzańskie, schronisko nad Morskim Okiem), a także meble, sprzęty gospodarcze, ubiory, wyroby z porcelany, instrumenty muzyczne i pamiątki. Wkrótce styl zakopiański został okrzyknięty narodowym i zaczęły powstawać w nim budowle także poza granicami Podhala (chata dla Stefana Żeromskiego w Nałęczowie, wille w Konstancinie i Aninie pod Warszawą, dworzec kolejowy w Sygudyszkach na Litwie). Witkiewicz znalazł wielu naśladowców, jednak nie wnieśli do niego niczego nowego. Styl zakopiański zaczął zanikać jeszcze za życia Witkiewicza. Za jego koniec przyjmuje się rok 1914.

Cechy stylu zakopiańskiego:

- Jedno- lub dwutraktowe domy piętrowe z drewnianych płazów ułożonych na zrąb, z wystającymi na węglach „rysiami”, rzeźbionymi w motywy roślinne
- Piętro ustawione prostopadle do parteru
- Na poddaszu umieszczano małe facjatkowe pokoiki („wyględy”)
- Stromy dach pokryty gontem, ozdobiony pazdurami w formie kielichów kwiatowych oraz koronką wzdłuż kalenicy, ponadto liczne dodatkowe daszki nad oknami, gankami, itp.
- Wielkie, ozdobne kominy
- Wysokie podmurówki z łamanego kamienia, zazwyczaj z jednej strony budynku znacznie wyższe (ze względu na ukształtowanie terenu), z wychodzącymi na tą stronę oknami piwnicy o półkolistych zakończeniach nadproży
- Na południowej stronie budynku odkryta weranda pod wysuniętym okapem („przyłap”)

- Duża ilość załomów, uskoków i ryzalitów
- Szczyty, okna i drzwi zdobione „słoneczkami” i „psami”

ZAGOSPODAROWANIE TURYSTYCZNE

Baza noclegowa

Schroniska turystyczne na terenie Podhala znajdują się jedynie na terenach górskich w Tatrach i w Gorcach.

Schroniska w Tatrach:

- W Dolinie Chochołowskiej
- Na Hali Ornak
- Na Polanie Kondratowej
- Na Kalatówkach (hotel górski)
- Na Hali Gąsienicowej „Murowaniec”
- W Dolinie Pięciu Stawów Polskich
- W Dolinie Roztoki
- Przy Morskim Oku

Schroniska w Gorcach:

- Na Starych Wierchach
- Na Turbaczu
- Gorczańska Chata

Na terenie Kotliny Nowotarskiej i Pogórza Spisko-Gubałowskiego brak schronisk turystycznych. Większość miejscowości oferuje jednak liczne kwatery, gospodarstwa agroturystyczne, pensjonaty i hotele.

Szlaki turystyczne

Poniżej zostaną omówione jedynie szlaki biegnące Pogórzem Spisko-Gubałowskim i Kotliną Nowotarską (bez terenu Tatr i Gorców).

Piesze:

- Szlak czerwony im. Powstania Choczołowskiego: Choczołów – Ostrysz – Gruszków Wierch – Gubałówka – Suche – Galicowa Grapa – Bukowina Tatrzańska – Dursztyn – Niedzica (po przekroczeniu Białki szlak zmienia imię na Kostki Napierskiego)
- Szlak zielony: Zakopane – Ząb – Czerwienne Górne – Maruszyna – Szaflary – Bór – Gronków – Nowa Biała – Krempachy – Dursztyn
- Szlak żółty im. Jana Kasprowicza: Dzianisz – Gubałówka – Ząb – Zakopane (Harenda – Antałówka)
- Szlak czarny: Magura Witowska – Witów – Mietłówka – Gubałówka – Zakopane
- Szlak zielony: Ciemniak – Dol. Kościeliska – Kiry – Butorowy Wierch
- Szlak niebieski: Szymoszkowa – Butorowy Wierch – Gubałówka
- Szlak niebieski: Zakopane (Stary Cmentarz – stoki Gubałówki – Nowe Bystre
- Szlak czerwony: Żeleźnica – Pieniążkowice – Dzielański Wierch – Dział – Ludźmierz – Zaskale – Szaflary
- Szlak niebieski: Nowa Biała – Obłazowa – Trybsz – Kacwin

Rowerowe:

- Szlak zielony okrężny: Gubałówka – Ząb – Czerwienne Górne – Nowe Bystre – Gubałówka
- Szlak czarny: Czerwienne Górne – Bachledówka
- Szlak czarny okrężny: Kościelisko – Butorowy Wierch – Dzianisz – Witów – Kościelisko (z odnogą Kościelisko – Polana Szymoszkowa)
- Szlak czerwony okrężny: Kiry – Kościelisko – rz. Czarny Dunajec – Kiry (z odnogą do Dol. Choczołowskiej)
- Szlak żółty okrężny: Małe Ciche – Zazadnia – Wierch Poroniec – Wierch Zgorzelisko – Małe Ciche

Ścieżki edukacyjne:

- Wąwóz Papięski – utworzona w 2011 w wyrobisku starego kamieniołomu andezytu na górze Wdżar w Kluszkowcach, przybliżająca tradycje kamieniarskie tego miejsca, geologię, florę i faunę oraz upamiętniająca spotkania kardynała Karola Wojtyły z grupami oazowymi. Czas przejścia ok. 30 min (600m długości i 120m deniwelacji).
- „Modrzewie” w Kluszkowcach – utworzona w 2011 na terenie rezerwatu o tej samej nazwie, prezentująca miejscową florę i faunę, sposoby zagospodarowania lasu, rozpoznawanie podstawowych gatunków drzew leśnych oraz ich charakterystykę. Długość 1500m.
- „Z Łopusznej na Jankówki” – ścieżka Gorczańskiego Parku Narodowego prezentująca na 9 tablicach bogactwo przyrodnicze lasów i polan gorczańskich (deniwelacja 400m).
- „Partyzancka ścieżka na Turbaczu” – ścieżka Gorczańskiego Parku Narodowego, będąca przedłużeniem poprzedniej, prezentująca na 10 tablicach miejsca związane z obecnością oddziałów partyzanckich działających w dolinie Łopusznej w latach 1943 – 1947 oraz gorczańską przyrodę (deniwelacja 500m).
- Torfowisko „Bór na Czerwonym” – utworzona w 2010 roku na terenie rezerwatu „Bór na Czerwonym”, prezentująca na 7 tablicach historię i walory przyrodnicze torfowiska. Czas przejścia ok. 1 godz. (możliwa do pokonania rowerem i przez osoby niepełnosprawne ruchowo), długość 610m.
- Torfowisko „Baligówka” – utworzona w 2005 roku przy współpracy Muzeum Tatrzańskiego na obrzeżu torfowiska Baligówka k. Czarnego Dunajca, prezentująca na 13 tablicach walory środowiska torfowisk wysokich, rzadkich gatunków zwierząt i charakterystycznych na tym terenie zbiorowisk roślinnych. Czas przejścia ok. 1.5 godz.
- „Dolina Białego” – ścieżka Tatrzańskiego Parku Narodowego powstała w 2013 roku, prezentująca na 11 tablicach historię i przyrodę Doliny Białego. Czas przejścia ok. 1.5 godz. (deniwelacja 450m).

- „Palenica Białczańska – Morskie Oko” – ścieżka Tatrzańskiego Parku Narodowego prezentująca na 9 tablicach przyrodę i historię Doliny Rybiego Potoku. Czas przejścia ok. 2.5 godz. (długość 8.4 km, deniwelacja 520m).

Kolejki linowe

- Kasprowy Wierch (linowa gondolowa) – szczegóły patrz skrypt z Tatr
- Goryczkowa (linowa krzesiówkowa) – wybudowana w 1969
- Gubałówka (linowo-terenowa) – wybudowana przez Ligę Popierania Turystyki w 1938 w 168 dni, jako druga kolej linowo-terenowa w Polsce (po Górze Parkowej w Krynicy), zmodernizowana gruntownie w 2001
- Butorowy Wierch (linowa krzesiówkowa) – wybudowana w latach 1975-76
- Polana Szymoszkowa (linowa gondolowa) – wybudowana w 2008

Ponadto na terenie Podhala znajdują się liczne ośrodki narciarskie:

- Witów
- Zakopane: Nosal, Polana Szymoszkowa, Gubałówka, Butorowy Wierch, Harenda
- Tatry: Kasprowy Wierch (Hala Gąsienicowa i Goryczkowa)
- Bukowina Tatrzańska
- Białka Tatrzańska: Kotelnica, Bania, Kaniówka, Rusińska Wierch, Litwinka (spiska strona)
- Małe Ciche
- Murzasihle

i pojedyncze wyciągi narciarskie (Poronin, Gliczarów Dolny i Górny, Ząb, Czerwienne, Zakopane – Antałówka i Koziniec, Kościelisko, Tatry: Kalatówki i Dolina Chochołowska), a także trasy dla narciarzy biegowych (Zakopane, Nowy Targ, Białe Dunajce).

ATRAKCJE TURYSTYCZNE PODHAŁA

Dębno

- Drewniany kościół gotycki św. Michała z II poł. XV w., w stylu podhalańskim, najstarszy na Podhalu, wpisany na Listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO, z zachowaną polichromią patronową (XV/XVI w.) z motywami kwiatowymi, zwierzęcymi, geometrycznymi i scenami z polowania. Wyposażenie: drewniane tabernakulum (XIV w.), gotycki tryptyk ołtarzowy (pocz. XVI w.) – Matka Boska z Dzieciątkiem, św. Katarzyna i Michał Archanioł, figura św. Mikołaja (ok. 1420), krucyfiks na belce tęczowej (1380), cymbalki (XV w.) przeczące zasadom fizyki: niskie tony wydawane są przez cienkie sztaby, wysokie zaś przez grube sztaby. Ponad to najstarszy w Polsce obraz malowany na desce (ok. 1280) przedstawiający św. Katarzynę i św. Agnieszkę (obecnie w Muzeum Archidiecezjalnym w Krakowie).

Harkłowa

- Drewniany kościół gotycki Narodzenia Najświętszej Maryi Panny z przełomu XV/XVI w., w stylu podhalańskim, z częściowo zachowaną polichromią patronową (strop przedsionka) oraz gotyckim tryptykiem św. Rodziny w ołtarzu (XV/XVI w.).
- Kamienna, sklepiona brama wjazdowa – pozostałość po spalonym dworze Krobickich (obok kościoła, prowadząca do obejścia Wrocławiaków, potomków nieślubnego syna Krobickiego).
- Murowany lamus (XVII w.), o murach grubych na 1.5 m, wybudowany prawdopodobnie na bazie wcześniejszego obronnego kasztelu.
- Dwie murowane kapliczki stojące po północnej stronie drogi w odległości kilkuset metrów – wg legendy upamiętniają pojedynek strzelecki o pannę dwóch zakochanych paniczów z pobliskiego dworu (obaj trafili).
- Miejsce urodzenia Włodzimierza Tetmajera.

Łopuszna

- Drewniany dwór szlachecki (obecnie Muzeum Kultury Szlacheckiej, filia Muzeum Tatrzańskiego) wybudowany ok. 1790 przez Romualda Lisickiego, następnie w rękach Tetmajerów (córka Romualda Lisickiego - Ludwika wyszła za mąż za Leona Tetmajera, ojca Kazimierza i Włodzimierza Tetmajerów) i Lgóckich. Za czasów Tetmajerów gościł w Łopusznej Seweryn Goszczyński, poeta i uczestnik Powstania Listopadowego, autor „Dziennika podróży do Tatrów”. Obok dworu chłopska chata Klamerusów z 1887 oraz dworska piwnica.
- Drewniany kościół gotycki św. Trójcy z przełomu XV/XVI w., w stylu podhalańskim, z częściowo zachowaną polichromią patronową (na balustradzie), w ołtarzu tryptyk z poł. XV w. (Koronacja Matki Bożej).
- „Tischnerówka” – izba pamięci ks. Józefa Tischnera, katolickiego filozofa i pisarza, kapelana Związku Podhalan, autora m.in. „Historii filozofii po góralsku”, który tu spędził dzieciństwo (później związany z Krakowem, gdzie był m.in. dziekanem PAT) i tu został pochowany.

Nowy Targ

- Murowany kościół św. Katarzyny (w Rynku) z XIV w. (pierwotnie gotycki, wielokrotnie przebudowywany).
- Drewniany kościół gotycki św. Anny (cmentarz) z XVI w., w stylu podhalańskim, wg legendy wybudowany za złoto zbójników.
- Pomnik Władysława Orkana (w Rynku).
- Kirkut (ul. Jana Pawła II) – największy na Podhalu. W trakcie II WŚ w okolicach dworca kolejowego powstał pierwszy na Podhalu obóz pracy dla Żydów, a w czerwcu 1941 utworzono getto (na NE od Rynku), zlikwidowane 30.08.1942 (część Żydów rozstrzelano na kirkucie, część wywieziono do obozów pracy).
- Budynek dawnego więzienia powiatowego (dziś Dom Kultury) – za komuny była tu urządzona cela, w której więziono w 1914 Włodzimierza Lenina.
- Lotnisko szybowcowe Aeroklubu Nowy Targ (wybudowane w 1930 na miejscu poligonu fortecznego CK).

Ludźmierz

- Sanktuarium: murowany kościół (XIX w.) z drewnianą figurą Matki Boskiej Ludźmierskiej „Gaździny Podhala” (XV w.), koronowaną przez prymasa Stefana Wyszyńskiego w 1963. W czasie uroczystości z ręki Matki Boskiej wysunęło się berło, które by upadło, gdyby w ostatniej chwili nie chwycił je biskup krakowski Karol Wojtyła – znak od Gaździny Podhala, kto będzie nosił Jej berło. W 1983 koronę i berło skradziono, ale jeszcze w tym samym roku nowe poświęcił JP II, a kardynał Macharski umieścił je na dawnym miejscu. Z figurą związana jest legenda o cudownym ocaleniu kupca przed zbójcami.
- Miejsce urodzenia Kazimierza Przerwy-Tetmajera. Po dworku Tetmajerów pozostał jedynie lamus z XVII w. (przebudowany).
- Granitowy głaz (przywieziony z Doliny Suchej Wody w Tatrach) upamiętniający Tetmajera.

Czarny Dunajec

- Charakterystyczne domy („dworki czarnodunajeckie”), spotykane także w Rogoźniku, Podczerwonem, Starem Bystrem: murowane, jednopiętrowe, z gankiem z dwoma kolumnkami, przykrytym osobnym daszkiem, z II poł. XIX w.
- Kirkut (zachowane dwie macewy). W dwudziestolecie międzywojennym była tu największa (po Nowym Targu i Zakopanem) społeczność Żydowska na Podhalu.
- Miejsce pochodzenia Stanisława Łętowskiego.

Chocholów

- Zabytkowa drewniana zabudowa (patrz punkt „skanseny”).
- Murowany kościół św. Jacka (XIX w.) projektu Feliksa Księżarskiego z freskami Walerego Eliasza-Radzikowskiego (1871).
- Muzeum Powstania Chocholowskiego (filia Muzeum Tatrzańskiego).

- W trakcie II WŚ chochołowianin Stanisław Frączysty przeprowadził tu przez granicę powracającego z Budapesztu marszałka Rydza-Śmigłego (24.10.1941) – pamiątkowy obelisk przy granicy polsko-słowackiej (1992).
- W budowie kompleks basenów termalnych.

Witów

- Drewniany kościół (1912) Matki Boskiej Szkaplerznej.
- Drewniana kaplica św. Anny (1892) na Polanie Płazówka oraz droga krzyżowa ze stacjami w postaci obrazów malowanych na szkło.
- Siedziba „Wspólnoty leśnej ośmiu wsi uprawnionych”.

Kościelisko

- Wojskowy Dom Wypoczynkowy w budynku dawnego sanatorium przeciwgruźliczego (1902), wybudowanego przez Kazimierza Dłuskiego. Wypoczywał tu m.in. Ignacy Mościcki, Wojciech Jaruzelski, Lech Wałęsa.
- W okolicy dolnej stacji kolejki na Butorowy Wierch znajduje się podhalański dom Wojciecha Młynarskiego.
- Miejsce urodzenia Jana Krzeptowskiego „Sabała” („Homera Tatr”) (Krzeptówki są częścią Zakopanego od 1996), Klimka Bachledy i Stanisława Nędzy-Kubińca („Gazdy z Kościelisk”).
- Tu mieszkał ostatni tatrzański zbójnik Wojciech Mateja (przysiółek Gronik).

Zakopane

Historia miejscowości

Pierwsi osadnicy pojawili się w XVI w. Pierwsza wzmianka w dokumentach pochodzi z 1605 r. Wcześniej był to teren tzw. przepasek – miejsce, gdzie czekano ze stadami na zejście śniegu z gór. W 1766 rozpoczęto budowę kuźnickiej huty żelaza, będącej od 1806 r. w rękach Homolacs'ów. Od 1770 pod zaborem austriackim. W 1824 dobra zakopiańskie zakupił Emanuel Homolacs. W 1848 powstała pierwsza zakopiańska parafia, której proboszczem został ks. Józef Stolarczyk. Od poł. XIX wieku coraz liczniej przybywali letnicy, w 1873 po raz pierwszy przyjechał tu dr Tytus Chałubiński, który stworzył nie słabnącą do dziś modę na Zakopane. W 1875 r. w Kuźnicach dr Ludwik Ganczarski uruchomił pierwszy zakład wodoleczniczy, w 1886 Zakopane uzyskało status stacji klimatycznej. W tym samym roku powstała Szkoła Przemysłu Drzewnego, w 1881 Szkoła Ludowa, w 1883 Szkoła Koronarska dla dziewcząt. W 1888 powstało Muzeum Tatrzańskie. W 1889 dobra zakopiańskie zakupił hr. Władysław Zamoyski. W 1933 Zakopane uzyskało prawa miejskie. W dwudziestoleciu międzywojennym nastąpił wzrost funkcji sportowej. W 1922 Karol Stryjeński wygrał konkurs na plan regulacyjny Zakopanego. W 1925 powstała skocznia narciarska na Krokwi, w 1936 kolejka na Kasprowy Wierch, a w 1938 na Gubałówkę. W 1929 i 1939 rozegrano w Zakopanem Mistrzostwa Świata w narciarstwie FIS. 01.09.1939 wojska niemieckie zajęły Zakopane. 07.11.1939 delegacja górali z Wacławem Krzeptowskim, późniejszym propagatorem Goralenvolku, złożyła na Wawelu hołd niemieckiemu gubernatorowi Frankowi. Po II WŚ stopniowo zanika funkcja uzdrowiskowa Zakopanego wraz ze wzrostem funkcji sportowej i kulturalnej. Powstają muzea biograficzne - Kasprowicza (1950), Makuszyńskiego (1966), Szymanowskiego (1976), Czecha (1983). W 1962 kolejne mistrzostwa FIS. Od 1968 odbywa się Międzynarodowy Festiwal Folkloru Ziem Górskich. W 1985 r. utworzono Teatr im. S.I. Witkiewicza. W 1997 z wizytą przyjechał Jan Paweł II.

Zabytki Zakopanego

- Ul. Kościeliska i Krzeptówki czyli zakopiańska „starówka”, a przy niej:
  - Murowana kaplica Gąsieniców pw. Św. Andrzeja Świerada (ok. 1800) – najstarszy budynek sakralny Zakopanego z wnętrzem proj. Antoniego Kenara
  - Drewniany Stary Kościół św. Klemensa (1847) – pierwszy zakopiański kościół
  - Cmentarz na „Pęksowym Brzysku” (ok. 1850): pochowani są tu m.in. pionierzy tatrzańscy (ks. Józef Stolarczyk, Tytus Chałubiński, Jan Krzeptowski Sabała), pisarze (Kazimierz Przerwa-Tetmajer, Władysław Orkan, Jan Gwałbert Pawlikowski, Kornel Makuszyński, Włodzimierz Wnuk, Jan Długosz, Stanisław Nęcza Kubiniec), artyści

(Stanisław Witkiewicz, Karol Stryjeński, Antoni Kenar, Władysław Hasior), sportowcy (Stanisław Marusarza, Helena Marusarzówna), taternicy i przewodnicy tatrzańscy. Symboliczne groby mają Stanisław Ignacy Witkiewicz, Mariusz Zaruski, Bronisław Czech. Nazwa: stromy brzeg to *brzyzek*, grunt pod cmentarz ofiarował Jan Pęksa.

- „Nowy Cmentarz” (1908): największy w Polsce cmentarz ofiar Tatr i ich ratowników, m.in. spoczywa tu Klimek Bachleda, naczelnik TOPR Józef Oppenheim, ponadto Bartuś Obrochta, gen. Jędrzej Galica, współtwórczyni harcerstwa Olga Małkowska.
- Drewniane domy mieszkalne z II poł. XIX w., w tym Karczma u Wnuka (ok. 1850), chata Sabały
- Willa „Koliba” (1894) – pierwsza willa w stylu zakopiańskim proj. Stanisława Witkiewicza, od 1993 Muzeum Stylu Zakopiańskiego
- Sanktuarium Matki Boskiej Fatimskiej (1992) – wotum za ocalenie papieża w zamachu w 1981 (przed kościołem replika krzyża na Giewoncie, wewnątrz figura MB Fatimskiej koronowana przez JP II w 1987, na tyłach ołtarz spod Wielkiej Krokwi z wizyty JP II w 1997)
- Willa „Pod Jedłami” (1897) na Kozieńcu proj. St. Witkiewicza oraz pozostałe jego projekty: willa „Oksza”, „Rialto”, „Konstantynówka”, „Grażyna”, Chałupa pod Wykrotem”
- Kaplica Najświętszego Serca Jezusa na Jaszczurówce (1907) proj. St. Witkiewicz
- Sanktuarium Matki Bożej Królowej Tatr na Wiktorówkach (obecny budynek z 1936)
- Drewniany kościół na Harendzie z pocz. XVIII w., przeniesiony w 1947 z Zakrzowa koło Kalwarii Zebrzydowskiej
- Ul. Krupówki:
  - Muzeum Tatrzańskie (gmach proj. St. Witkiewicza i Franciszka Mączyńskiego)
  - Murowany kościół św. Rodziny przy Krupówkach (1899), wybudowany m.in. za „bykowe” – wyznaczony przez ks. Stolarczyka podatek dla cudzołóżnych mężczyzn, pobierany w materiałach budowlanych
  - Dworzec Tatrzański (1903) – przed wojną siedziba Towarzystwa Tatrzańskiego, TOPR oraz restauracji słynącej ze spotkań literatów i taterników. Obecnie siedziba PTTK, Koła Przewodników Tatrzańskich.
  - Hotel „Morskie Oko” – obecnie CoctailBar (1900), z salą teatralno-widowiskową proj. St. Witkiewicza, na której występowały takie sławy jak: Helena Modrzejewska, Ludwik Solski, Mieczysława Ćwiklińska, Hanka Ordonówna, Karol Szymanowski, Ada Sari, Wanda Wiłkomirska, Światosław Richter, Kaja Danczowska, Ewa Demarczyk czy Czesław Niemen. W organizowanych tu wieczorach literackich brali udział m.in. Jan Kasprowicz, Władysław Orkan, Stefan Żeromski. W Hotelu gościli Ignacy Daszyński, Wincenty Witos, Wojciech Korfanty, Roman Dmowski.
- Pomnik Tytusa Chałubińskiego i Sabały
- Pomnik Józefa Kurasia „Ognia”
- Pozostałe muzea (najważniejsze):
  - Galeria Władysława Hasiora
  - Muzeum Karola Szymanowskiego w Willi Atma
  - Muzeum i Mauzoleum Kasprowicza na Harendzie
  - Muzeum Kornela Makuszyńskiego
  - Muzeum Przyrodnicze TPN

Poronin

- W obecnym Wiejskim Domu Kultury w latach 1947-1990 było Muzeum Lenina, upamiętniające jego pobyty na Podhalu latem 1913 i 1914, a który w tym domu (dawnym pensjonacie Pawła Guta-Mostowskiego) odbywał narady z towarzyszami przybywającymi z Rosji. Pomnik Lenina obecnie znajduje się w Muzeum Socrealizmu w Kozłowie.
- Nad Poroninem na stokach Galicowej Grapy krzyż wystawiony w 500 rocznicę bitwy pod Grunwaldem (1910).
- W przysiółku Kośne Hamry działała w XIX w. niewielka huta Ignatza Franza Blumenfelda, produkująca ze spiskiej rudy kosi i sierpy (stąd nazwa, *hamry* = kuźnia).

- W latach 1842-46 wikarym w miejscowym kościele był ks. Michał Głowacki – jeden z przywódców Powstania Chochołowskiego.
- W Poroninie w 1909 brał ślub Władysław Orkan (z Marią Zwierzyńską).
- W domu Mardułów-Gałów (przy ul. Kasprowicza) mieszkał jako letnik Jan Kasprowicz. Tu napisał wiele wierszy z cyklu „Księga ubogich” (tablica pamiątkowa).
- Z Poronina pochodzi Jagna Marczałajtis, Mistrzyni Europy (2006) i 14-krotna Mistrzyni Polski w snowboardzie oraz zdobywczyni 4 miejsca na Olimpiadzie w Salt Lake City (2002), posłanka na Sejm VII Kadencji (2011-2014).

Bukowina Tatrzańska

- W 2008 wybudowano Termy Bukowińskie – 12 basenów zasilanych wodą geotermalną typu siarczanowo-chlorkowo-wapniowo-sodowego o właściwościach leczniczych.
- Murowany kościół z drewnianą wieżą (XIX w.) zaprojektowany, wybudowany (samodzielnie) i wyposażony (we własnoręcznie zrobione ołtarze i rzeźby) przez miejscowego górala Jędrzeja Kramarza. Jednak pierwszy proboszcz (ks. Błażej Łaciak) usunął z kościoła wszystkie rzeźby, a Kramarz nie mogąc przeboleć takiego despektu wkrótce zmarł.
- „Odkrywcą” Bukowiny jako letniska był ks. Walenty Gadowski, który postawił tu pierwszą willę „Primulę” (1900) – dziś w środkowej części wsi. Później letnikiem był tu m.in. Józef Piłsudski.
- Przymiotnik „tatrzańska” wieś otrzymała w 1935 w celu odróżnienia od Bukowiny na Orawie (na wniosek Towarzystwa Przyjaciół Bukowiny).

Białka Tatrzańska

- Drewniany kościół św. Szymona i Judy Tadeusza (ok. 1700) – obecnie izba regionalna im. Jana Pary (który uratował kościół przed rozebraniem), prezentująca wystawę etnograficzną.
- Ośrodek narciarski.
- Na stokach Litwinki miejsce startu dla paralotniarzy.
- Baseny termalne „Bania” otwarte w 2011 r.

Groń

- W północnej części wsi „wędrująca kapliczka” z 1776 – wg legendy idzie do Trybsza, a gdy dojdzie nastąpi koniec świata.

Szaflary

- W domu Anny Doruli (z 1843) znajduje się w białej izbie malowidło nieznanego autora przedstawiające Apostołów pochylających się nad śpiącą Matką Boską oraz św. Izydora modlącego się do Ukrzyżowanego, a za nim Anioła orającego ziemię. Wg miejscowych malowidło wykonał włoski malarz, którego sprowadził dziedzic Uznański do malowania dworu. Malarz na czas remontu mieszkał u Doruli i wykonał malowidło w podziękowaniu za gościnę.
- Od 1969 do lat 90-tych XX w. działała w Szaflarach fabryka nart „Polsport”, produkująca narty metalowe i epoksydowe, wybudowana częściowo na terenie dworu Uznańskich (spalił się w 1923). Dziś mieści się tu hala targowa.
- W XIII-XVI w. na Skałce Szaflarskiej istniał zameczek „Castrum Dunajec”. W XIX w. na jego miejscu (i z zamkowych cegieł) Tomasz Uznański wybudował pawilon myśliwski i kaplicę – miejsce romantycznej zadumy. Zniszczony pawilon odbudował w 1991 Andrzej Uznański, dobudowując wokół mur, pokrywający się w 60% z dawnym murem zamkowym.
- Na szczycie Ranisborku znajduje się krzyż wystawiony w 500 rocznicę bitwy pod Grunwaldem (1910).
- Na kościelnym strychu przechowywana jest figura Madonny z Szaflar z ok. 1375 r. (odnaleziona tam podczas remontu)
- W Szaflarach urodził się Augustyn Suski, twórca i przywódca Konfederacji Tatrzańskiej.

Bańska Niżna

- Siedziba Geotermii Podhalańskiej, która jako pierwsza na Podhalu wykorzystywała naturalne wody geotermalne do ogrzewania budynków w Bańskiej.
- Na granicy Szaflar i Bańskiej otwarto w 2008 baseny termalne „Termy Podhalańskie”

Biały Dunajec

- Miejsce urodzenia gen. Andrzeja Galicy.
- Z Białego Dunajca pochodzi rodzina Trebuni-Tutków tworząca znany zespół grający połączenie muzyki góralskiej z reggae, rockiem, techno i jazzem.
- W domu Teresy Skupień mieszkał latem 1913 i 1914 Włodzimierz Lenin. Tu został aresztowany 07.08.1914 (po wybuchu I WŚ, jako obywatel Rosji, został automatycznie oskarżony o szpiegostwo) i uwięziony w Nowym Targu. W obronie Lenina stanęli m.in. dr Andrzej Chramiec, Kazimierz Dłuski, Jan Kasprowicz oraz Władysław Orkan i już 19 sierpnia Lenina uwolniono.

Czerwienne

- Kościół na Bachledówce (1985) pod opieką oo. Paulinów z Jasnej Góry (pierwsza kaplica w 1955), miejsce odpoczynku i skupienia dla zakonników i duchownych, m.in. bywał tu Stefan Wyszyński, Józef Glemp i Karol Wojtyła. Grunt i dom podarowała Helena Jarząbkowa - w czasie okupacji przyszli tu żandarmi niemieccy z Zakopanego. Helena Jarząbkowa postanowiła ofiarować swój dom Bogu, jeżeli Niemcy nie odnajdą broni, schowanej w ulu.